

Г. ГОЛИШ, Л. ГОЛИШ

Трагедія знівченого дитинства

Специфічними характеристиками й неповторно-трагічною палітрою наділений дитячий вимір подій німецько-радянської війни. Неадаптованість неповнолітніх громадян до особливих обставин воєнної пори, несформованість їхньої екзистенційно-психологічної сфери та відсутність життєвого досвіду цілком логічно визначили найтрагічніше місце цієї найбільш вразливої частини українського соціуму серед небачених за всю попередню історію народних страждань. Майже повна відсутність спеціальних праць з окресленої проблеми, її гносеологічна та концептуальна цінність з огляду на відродження традицій антропоцентризму і гуманізму, велике значення для громадянського виховання сучасного підростаючого покоління — все це переконливо вмотивовує нагальну потребу комплексного й системного аналізу становища неповнолітніх українців у воєнну добу.

На початковому етапі трагедії

Характерне для юних громадян романтичне сприйняття війни вже з перших її днів витіснялося жорстокими реаліями, усвідомленням глибокого трагізму цієї суспільної метаморфози. Налаштовані радянською ідеологією на переконаність у непереможності Червоної армії, діти та підлітки були шоковані її тяжкими поразками вже в перші дні війни. Юні українці переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісними були в неповнолітньому середовищі й думки про загублене дитинство, а також про втрачене на невизначений час мирне і передбачуване прийдешнє життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед неповнолітньої частини українського соціуму, спричиняло соціальну акселерацію юних українців.

Уже на початковому етапі війни у прифронтових районах та зоні воєнних дій обірвалося життя тисяч неповнолітніх громадян. Так, газета “Красная армия” повідомляла, що 22 червня 1941 р. у результаті нальоту німецьких літаків загинуло більш як десять дітей, які гралися на одній з вулиць с. Жуляни (неподалік м. Києва). “Я, мати шістьох вбитих радянських громадян, — писала воїнам однієї з військових частин жителя цього села А. Миртвяченко, — прошу вас відомстити за моїх дітей і жорстоко покарати фашистських варварів”¹.

Як засвідчують спогади учасників подій, досить часто юні громадяни гинули як під час періодичних масованих нальотів німецької авіації на прифронтові райони, так і в результаті бомбардувань та обстрілів колон біженців. У піонерській періодиці того часу з'явилися рубрики, матеріали яких вчили дітей, як треба поводитися під час повітряного нальоту чи хімічного нападу². Проте далі рекомендацій справа, по суті, не пішла, бо достатньою мірою засобами індивідуального та, місцями, колективного захисту діти й підлітки забезпечені не були.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна” поряд з кваліфікованими робітниками і спеціалістами, людьми похилого віку, жінками першочерговій евакуації підлягали й неповнолітні громадяни. Так, у жовтні 1941 р. з м. Ворошиловграда до м. Самарканда (Узбекистан) було відправлено ешелон з 450 сім'ями, у складі яких було понад 1000 дітей³. Спеціальною постановою № 389 Харківського облвиконкому від 18 вересня 1941 р. передбачалася евакуація з м. Харкова близько 100 тис. жінок і дітей, в т. ч. у Сталінградську область Російської Федерації 20 тис., у Саратовську — 30 тис., у Казахстан — 50 тис.⁴

Було організовано й евакуацію вихованців дитячих установ. Так, впродовж липня—серпня 1941 р. до м. Харкова і області прибуло 810 дітей віком від 2 до 14 років, здебільшого вихованців дитбудинків та будинків дитини Київської і Кіровоградської обл. З дитбудинків Полтавської обл. до м. Охтирки (Сумщина) було евакуйовано близько 1000 дітей⁵. З наближенням фронту маленьких евакуантів відправляли вглиб СРСР.

Проте далеко не всім вихованцям дитустанов пощастило евакуюватися у східні райони, що було пов'язано з труднощами початкового періоду війни та нерозпорядливістю на місцях. Так, у евакопотягах не знайшлося місця неповнолітнім інвалідам Харківського спецдитбудинку. Ці нещасні діти, по суті, були залишені як живий трофей окупантам і прирікалися на смерть⁶. Такі факти були не поодинокими і вони служать одним із аргументів для розвінчування міфу про послідовну “гуманність” радянської системи щодо неповнолітніх.

Подібна ситуація склалася й з евакуацією учнів шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), залізничних (ЗУ) і ремісничих (РУ) училищ. Так, з Київської обл. належало евакуювати 7720 юних трудрезервників, а фактично ж через нестачу рухомого складу було відправлено на Схід лише 4342 (56,2 %), Кіровоградської — 72,2 %, Полтавської — 12,3 %, Дніпропетровської — 59 %, Запорізької — 20,3 %, Сумської — 28,2 %, Сталінської — 8,8 %, Харківської — 24,2 %, Ворошиловградської — 14,3 %⁷.

Шлях дітей та підлітків, що евакуйовувалися на Схід, був тривалим, надзвичайно виснажливим, тяжким і небезпечним. Евакопотяги часто ставали об'єктами бомбардувань та обстрілів німецької авіації, неповнолітні потерпали в дорозі від голоду, спраги й хвороб. Хоча керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарну та медичну допомогу, видачу продуктів, насправді ж для забезпечення побуту евакуйованих дітей у дорозі було зроблено дуже мало. Через відсутність належних

санітарно-профілактичних заходів досить типовими стали спалахи інфекційних захворювань серед юних евакуйованих.

Розташування евакуйованих дитячих закладів у східних районах також було далеко не безпроблемним. Про це засвідчують численні телеграми органів влади Росії, Киргизії, Казахстану, Узбекистану та інших республік на адресу РНК УРСР у серпні 1941 р. Зокрема, в одній з них повідомлялося: “У Краснодарському краї знаходиться 5000 евакуйованих дітей дитбудинків України, які абсолютно не забезпечені ні продуктами харчування, ні одягом. З огляду на вищевказане, виконком Краснодарської обласної ради настійно просить український уряд терміново врегулювати питання нормального фінансування дитбудинків республіки”. Про певне реагування РНК УРСР на такі телеграми можна судити, наприклад, з її розпорядження про телеграфний грошовий переказ в сумі 471 тис. крб. для утримання евакуйованих українських дітей у Пензенській обл.⁸ Утім, ці факти були швидше винятком, аніж правилом, тому евакуйовані з України діти терпіли велику скруту і тільки пізніше були вишукані певні кошти на їхнє утримання. Принагідно зазначимо, що твердження радянської історіографії про неодмінно теплий прийом евакуйованих українських дітей у східних районах СРСР підтверджувалося не завжди і не повсюдно.

Уже в перший період війни з'явилося чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час боїв, бомбардувань і обстрілів, чи просто загубилися за евакуації. Вони кочували від одного міста до іншого, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Представників цієї категорії неповнолітніх громадян працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти. Так, лише на Харківський евакопункт у липні — серпні 1941 р. було доставлено 190 бездоглядних дітей віком 2—5 років, їх було знято з потягів або виявлено на залізничних вокзалах⁹.

Реальні кроки влади з організації допомоги дітям, позбавленим батьківського піклування, абсолютно не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому проблема сирітства й дитячої бездоглядності у початковий період війни залишалася дуже гострою і болючою: як правило, тоді ця категорія неповнолітніх була полишена сама на себе.

Воєнна пора внесла істотні корективи в організацію навчально-виховного процесу неповнолітніх. З об'єктивних причин школи працювали неритмічно, типовим стало припинення занять чи дострокове завершення навчальних чвертей. З наближенням фронту навчальні заклади, зазвичай, припиняли роботу. Наркомат освіти УРСР зазначав у своєму звіті Раднаркомові, що діючі школи починали заняття з великим запізненням, їм бракувало найнеобхіднішого, а перерва у навчальному процесі багатьох із них сягала 3—4 місяців¹⁰. У вересні 1941 р. навчальні заняття розпочалися лише на Донбасі, Харківщині, а також у деяких школах Чернігівської і Сумської областей. Поширилася практика проведення занять у приватних помешканнях громадян, оскільки чимало шкільних приміщень були або зруйновані в ході війни, або зайняті військовими частинами¹¹.

На кінець 1941/42 навчального року у Ворошиловградській обл. та вільних від німецької окупації районах Сталінської і Харківської обл. працювало сумарно 1352 школи з контингентами 154 429 учнів¹². Проте чимало дітей у цьому регіоні школу не відвідувало, цей факт визнавався й офіційно. Так, у постанові РНК УРСР від 3 червня 1942 р. вказувалося, що лише по Ворошиловському районі 2174 дитини не було охоплено навчанням¹³.

Відбувалися певні зміни в навчальних планах шкіл, зокрема, велику увагу приділяли фізичній та військовій підготовці учнів. У дитячій газеті “На зміну” було вміщено добірку матеріалів для юних громадян під рубриками: “Мускул гартуй, спорт”, “Тіло загартуй до боїв”¹⁴. Водночас зазначимо, що мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян активно здійснювалася через систему шкіл та гуртків ТСОАВІАХІМ і в довоєнний період, а у зв’язку з реаліями й викликами воєнного часу цей процес було значною мірою інтенсифіковано. У навчальній роботі на перший план поряд із загальнофізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини й бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони. Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р., учні всіх шкіл, починаючи від 8-річного віку, на спеціальних заняттях мали здобувати навички користування індивідуальними й колективними засобами протиповітряної оборони¹⁵.

Війна ускладнила ситуацію із забезпеченням населення товарами найпершої необхідності, а тому було запроваджено нормоване постачання. Щоденна норма хліба за продовольчими картками дітей та підлітків становила 400 г, а місячна норма круп і макаронів обмежувалася для них 1,2 кг. Рибою, м’ясом, жирами та іншими калорійними продуктами продовольчі картки, по суті, не отоварювалися. Постійне недоїдання, незбалансованість харчування викликали в неповнолітньому середовищі масові захворювання уже в початковий період війни.

В умовах воєнного часу істотно погіршилося медичне обслуговування дітей та підлітків. Багато дитячих лікувально-профілактичних закладів припинило свою роботу через нецільове використання їхніх приміщень, катастрофічно не вистачало відповідних медичних кадрів. Профілактичні щеплення юних громадян проводилися з відхиленнями від встановленої періодичності, а частина їх взагалі опинилася поза вакцинацією. Про незадовільний стан медичного обслуговування дітей з тривогою говорилось у спеціальній постанові РНК УРСР від 29 травня 1942 р. Цим документом передбачалися конкретні заходи з метою усунення вказаних недоліків, затверджувався план розгортання лікувально-профілактичних закладів для дітей на 1942 р.¹⁶ Однак з об’єктивних причин все це залишалось лише декларацією намірів.

Водночас зазначимо, що в умовах воєнного часу дедалі відчутнішим ставав тоталітарний прес радянської системи. Так, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. “Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. “Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх”, значно розширився перелік правопорушень, за які юні громадяни могли бути притягнуті до повної кримінальної відповіда-

льності. Тому чимало підлітків уже в початковий період війни опинилися у таборах “за порушення законів воєнного часу”, наприклад, за залишення роботи на підприємствах чи дрібні крадіжки¹⁷.

Таким чином, уже початок німецько-радянської війни спричинив необхідні негативні трансформації в житті наймолодшої частини українського соціуму, спричинивши великі страждання юних громадян.

Жертви нацистського етноциду

Діти й підлітки України стали жертвами нацистського етноциду, який за цинізмом задуму і масштабами реалізації не мав аналогів у світовій історії. Поряд із масовими розстрілами для економії набоїв нацисти систематично вдавалися до “безкровного умертвіння” неповнолітніх: їх вбивали прикладами гвинтівок чи камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо. Документи й спогади очевидців засвідчують, що гітлерівці досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх уст отрутою або задушення газами у пристосованих для цього автомашинах (“Gasenwagen”). Так, під час масових розправ над цивільним населенням м. Полтави окупанти змащували губи юних жителів отруйною речовиною, від якої вони відразу ж вмирили¹⁸. Досить поширеною була практика “пригощання” дітей цукерками, в які заздалегідь впорскувалася отрута.

Надзвичайна комісія дослідила в м. Кременчуці трупи загиблих під час окупації 26 підлітків та 11 дітей і дійшла висновку, що, з огляду на відсутність у них уражень травматичного характеру, цих нещасних скинули в могили живими, попередньо оглушивши їх тупими предметами¹⁹. Такий же варварський спосіб знищення неповнолітніх застосували окупанти й 30 жовтня 1941 р. під час масових розстрілів цивільного населення у примиській зоні м. Кіровограда: малюків били гумовими палицями по голові, а потім засипали землею²⁰. У м. Кам’янці-Подільському гітлерівці живцем закопали в ямі-могили на місцевому цвинтарі майже 500 дітей віком до 8 років²¹. А в ході акцій зі знищення цивільного населення м. Кривого Рогу в жовтні 1941 р. окупанти скинули в шурфи шахт декілька сотень дітей²².

Характерно, що німці після розправи над цивільним населенням ледь присипали трупи землею, і тому вони часом ставали здобиччю диких тварин і бродячих собак. Так, громадянка м. Лубни Є. Смурова свідчила: “Я сама бачила, як собаки тягали полем голови маленьких дітей”²³.

Розправи над неповнолітніми часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, під час терористичної акції в с. Велика Березівка на Сумщині (червень 1942 р.) окупанти обрізали юним жертвам носи, виколювали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь²⁴. Окупанти часто втішалися й тим, що напідпитку вривалися в пологові будинки чи акушерські пункти, відбирали новонароджених і розбивали їм голівки на очах у їхніх матерів. А в с. Криві Луки Краснолиманського району (Донбас) німецький капрал викинув у вікно немовля місцевої жительки Симонової лише за

те, що дитина своїм плачем розбудила його²⁵. Подібні нелюдські дії вчиняли окупанти й у м. Львові. Вони відбирали у породіль їхніх немовлят і викидали на бруківку з верхніх поверхів²⁶.

Численними жертвами нацистського антисемітизму ставали діти єврейської національності. Особливо багато їх було знищено в урочищі Бабин Яр неподалік від Києва. Про ті страхиття свідок Н. Горбачова розповідала таке: “Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру знаходилися не тільки розстріляні, а й поранені, а також живі діти. Все ж німці проводили заковування яру...”²⁷ Тотальному знищенню підлягали й циганські діти.

Вбивства неповнолітніх часом ставали цілеспрямованими акціями і розглядалися нацистами як один з ефективних засобів упокорення населення окупованих областей та здійснення своїх людоїдських програм. Так, у м. Мелітополі за період окупації було знищено близько 3000 дітей та підлітків²⁸, а у м. Козятині (Вінниччина) — 147²⁹. Жахлива трагедія розігралася в с. Цибулеві Монастирищенського р-ну цієї ж області. Тут 20 травня 1942 р. окупанти відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх знищили. Частина нещасних возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем³⁰. З декількох сотень малолітніх в'язнів Білоцерківського гетто випадково вціліло лише кілька³¹.

Місцем масових розправ над неповнолітніми стало м. Львів. Тут лише в Янівському таборі було вбито майже 8 тис. дітей і підлітків. 24 березня 1943 р. гестапівці вигнали жінок з Львівського гетто на роботи, після чого посадили їхніх дітей на шість вантажних автомобілів, вивезли в урочище Пісковня і всіх їх знищили. Комендант Янівського табору Вільгауз аби розважити свою 9-річну доньку, часто наказував підкидати в повітря немовлят і розстрілював їх під її захоплені вигуки. Комісар гестапо Вепке побився об заклад, що він може одним ударом сокири розрубати людину навпіл. Кат продемонстрував свої страшні вміння на 10-річному хлопчикові, якого впіймав на одній із львівських вулиць³².

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували вихованців багатьох дитустанов. Свідченням цього є, зокрема, розправа над 70-ма вихованцями дитбудинку на хуторі Домниця (Чернігівщина). Частина дітей окупанти заморили голодом, а 32 розстріляли і скинули трупи в яму з нечистотами³³. Було також знищено всіх вихованців дитбудинків у м. Новгород-Сіверському та м. Кобеляки³⁴.

Ще більшими масштабами характеризується злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. в с. Михайлівка (Дніпропетровщина). За розпорядженням коменданта Томаківського гарнізону Кайзера 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років доставили на підводах до протитанкового рову за селом і всіх їх розстріляли³⁵.

Саме безпритульні та вихованці дитбудинків ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жахливих медичних експе-

* Врятувався лише один учасник “томаківської трагедії” — підліток Дмитро Козуб, якого вдалося втекти по дорозі до місця розправи.

риментів та об'єктами забору донорської крові для німецьких вояків *. Так, у м. Харкові спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4—7-річного віку, доставляли їх у дитячий притулок, розташований у районі парку “Сокольники” і перетворювали на донорів **. Їхня кров доставлялася в Лубенський військовий шпиталь ³⁶. Знекровлення і виснаження дітей призводило до разуючої смертності: у деякі місяці 1942 р. у притулку щодня вмирало майже по 100 дітей. Часто вкрай виснажені, але ще живі діти спали впереміш з уже померлими ³⁷. В утриманців сиротинця м. Дніпропетровська брали не лише донорську кров, а й їхню шкіру та кістковий мозок для порятунку гітлерівських вояків. Більшість маленьких донорів загинула через знекровлення та крайнє виснаження ³⁸.

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Одними з перших жертвами помсти за дії партизанів стали жителі с. Велика Обухівка (Полтавщина). Тут у листопаді 1941 р. було знищено 269 жителів села, з них 108 дітей і підлітків, лише за те, що місцеві партизани вбили 20 коней і поранили кількох карателів ³⁹. У звіті 1-ї моторизованої бригади СС про каральну акцію “Нюрнберг”, проведена в районі Південної Прип'яті від 14 до 21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося, що серед 5397 убитих — 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчинки ⁴⁰.

Груднева директива В. Кейтеля “Про боротьбу з бандитами” (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати “будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей ***”, якщо це буде сприяти успіхові” ⁴¹. Відтоді каральні акції стали масштабнішими і набували щораз жорстокішого характеру.

Сотні дітей та підлітків у результаті терористичних дій карателів були знищені в м. Глухів. У своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний писав про глухівську трагедію таке: “Напівголі, босі, закривавлені діти і дорослі, яких було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаній з снігом. У смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударом чобіт в обличчя або груди відкидали їх назад” ⁴².

Трагічна доля білоруського села Хатині спіткала сотні населених пунктів окупованих територій України. Так, у ході каральної акції проти жителів с. Кортеліси (Волинь) сотні дітей було утоплено в колодязях і закопано живцем. У с. Опалин цієї ж області карателі знищили 277 дітей та підлітків ⁴³. Вчиняючи розправу над жителями с. Копище Олевського р-ну (Житомирщина), карателі затоптали кіньми 200 малолітніх дітей на очах у їхніх батьків ⁴⁴.

* З огляду на беззахисність саме дітей, які були позбавлені батьківського піклування, нацисти вважали найблагодатнішим і найбезпечнішим донорським “матеріалом”.

** Німецькі лікарі вважали, що кров малолітніх дітей сприяє швидшому одужанню поранених і, до того ж, гадали нацисти, дає омолоджуючий ефект. З метою забезпечення військових шпиталів цією “особливо цінною” донорською кров'ю створювалися навіть спеціальні групи дітей-донорів — “Pflaume”.

*** Дітей партизанів нацисти кваліфікували як “Bandenkinder” (діти бандитів).

На Київському судовому процесі орсткомісар м. Бородянки О. Валлізер зізнався, що саме ним було організовано цілковите знищення с. Раски через підозру у сприянні його жителів діям партизанів. Упродовж цієї нелюдської акції було вбито й 120 дітей. Оригінальну “мотивацію” масового дітовбивства сформулював колишній командир польової жандармерії м. Артемівки Е. Йогшот, який у ході того ж таки Київського процесу цинічно прорік: “Для чого ж залишати живую сирітку, якщо мати вбита?”⁴⁵

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жахливої тактики у одному з районів Чернігівщини повідомлялося, зокрема, у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р.⁴⁶

Особливо великих масштабів набуло знищення цивільного населення під час відступу німецьких військ під ударами Червоної армії у 1943—1944 рр. Так, з 19 по 23 вересня 1943 р. есесівці поряд із дорослими розстріляли й спалили 125 дітей у с. Великі Липняги на Полтавщині⁴⁷. 9 квітня 1944 р. окупанти вчинили терористичні дії щодо мирних жителів сіл Усатове і Куяльник (Одещина), в ході яких було знищено десятки дітей. Зокрема, в Усатовому гітлерівці розстріляли 28 дітей віком від одного місяця до одного року, а в с. Холодна Балка цієї ж області — 13 дітей різного віку⁴⁸.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгої низки подібних звірств. Наприклад, у с. Боярка Київської обл. гітлерівці зачинили в приміщенні місцевої школи 15 дівчаток-підлітків, зґвалтували їх, а потім повісили на телеграфних стовпах⁴⁹. Єфрейтор 1-ї роти 540-го штрафного батальйону К. Войке повідомив, що 10 солдатів його батальйону схопили 15-річну дівчинку, позбиткувалися над нею і вже напівмертву вкинули до ставу. На хуторі Лиховидівка (Харківщина) гітлерівці зґвалтували, а потім вбили 14-річних Д. Кобзарьову та Н. Ігнатенко⁵⁰. 7 німецьких танкістів буквально розтерзали 15-річну львів'янку, а її знівечений труп кинули на смітник. Десятки львівських дівчаток, за свідченням очевидців, стали жертвами сексуальних насильств у міському парку ім. Т. Костюшка⁵¹. У с. Красний Оскол (Харківщина) карателі зґвалтували 6 неповнолітніх дівчат на очах у їхніх матерів⁵². Звертає увагу той факт, що командування Вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною поведінкою щодо представниць “раси рабів” та “висівок народів Європи”.

Геноцид голодом та хворобами

Тисячі дітей і підлітків стали жертвами голоду, який розглядався гітлерівцями як ефективний засіб знищення населення поневолених територій. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що “про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови ...”⁵³

Наслідки такої продовольчої політики окупантів були жахливими. Уже 6 грудня 1941 р. цивільна влада м. Києва доповідала, що “населення одер-

жує лише 200 г хліба на тиждень, а такі продукти, як жири, м'ясо, цукор взагалі не надходять. Випадки опухання від голоду та тяжких форм дитячої дистрофії стали типовим явищем”⁵⁴.

“Пасивний” (через голод) спосіб масового знищення населення набув особливо жахливих форм і вражаючого розмаху в Харкові, за оцінками сучасників — “місті смерті”. Називаючи окупантів основними винуватцями справді катастрофічного продовольчого становища міста, доречно нагадати і той факт, що під час відступу Червоної армії з Харкова за наказом радянського командування були знищені майже всі запаси продовольства, що поставило тамтешнє населення за межу виживання. Доведені до відчаю голодними мордуваннями, жінки масово йшли до магістратури з вимогою виділити хоч якесь продовольство для їхніх дітей. Учасниками цих “голодних походів” у грудні 1941 р. стали й неповнолітні⁵⁵. В одному зі звітів Харківської міської управи визнавалося, що “становище в дитбудинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду”. Особливо трагічною була доля вихованців дитбудинку № 1 по вулиці Артема. Лише за 1942 рік жертвами голодної смерті в цій дитустанові стали 1175 дітей⁵⁶.

Диявольські акції “голодного” геноциду спрямовувалися насамперед проти вихованців дитустанов, утримання яких нацисти здебільшого вважали недоцільним. Так, на хуторі Крипаки Слов'яносербського р-ну (Луганщина) окупанти відразу після свого приходу розграбували продовольчі запаси й знищили посіви на ділянці місцевого дитбудинку. В результаті 80 інвалідів віком від 8 до 16 років були приречені на голодну смерть. Виснажених голодом підопічних, в тому числі 18 тяжкохворих, кинули в підвал, де вони вмирили повільною смертю і їх ще живими пожирали черви. Врятувалося зовсім небагато: понад 50 дітей загинуло від голоду⁵⁷.

Аби врятуватися від голодної смерті, діти-сироти навесні вживали в їжу цибулини пролісків, молодий очерет, влітку — рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, глоду, бузини, восени — кислиці та груші з дичок, а взимку порпалися у смітниках, надіючись знайти щось їстівне. Колишній утриманець Харківського дитпритулку В. Архаров згадував, що найбільшим “делікатесом” для дітей-сиріт були запечені на стінках “буржуйок” картопляні лушпайки⁵⁸.

Ослаблення імунної системи наймолодших українців через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів з причин тотального знищення дитячих медустанов — ці та інші чинники викликали істотне погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки й породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф, малярія, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина, коклюш*. У Сумській обл. на дифтерію хворіла

* У 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним часом зросла в 75 разів, черевним — у 12, дифтерією — у 18. Оскільки в деяких регіонах епідеміологічна ситуація набувала загрозливих масштабів, окупаційною владою було проведено так звану “дезінфекцію” населення, яка в більшості випадків зводилася до масового знищення вражених інфекційними хворобами людей.

кожна третя дитина. У Охтирському, Роменському та Лебединському р-нах цієї ж області смертність від інфекційних хвороб становила від 55 до 70 %⁵⁹. Загалом смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі порівняно з довоєнним часом на 51 %, а від малярії — у 5,9 разів⁶⁰. Така ж картина спостерігалася і в інших областях України.

У 1942 р. епідемія дифтерії серед дітей спалахнула в Дніпропетровську, смертність від цієї хвороби сягнула тут майже 36 %. Навесні 1943 р. лише у Васильківському р-ні Київської обл. померло від дифтерії понад 400 дітей.

Великого розповсюдження серед юних українців набув туберкульоз. Так, восени 1943 р. 36,5 % дітей 5-річного віку м. Києва були інфіковані туберкульозом, з них 27,7 — активною формою, 6—7 років — 45,5 % (33 % — активна форма), 8—15 років відповідно 42,1 % і 28,7 %. Виявилися тубінфікованими і 30 % дітей, обстежених у м. Дніпропетровську⁶¹.

Дуже високою була смертність дітей віком до шести місяців і до одного року: по Києву летальність серед малюків по цих вікових категоріях становила відповідно 70 і 42 % немовлят. Загалом же в єдиній, що функціонувала в Києві за окупації, дитячій лікарні за період з січня по листопад 1943 р. від різних хвороб загинуло 338 дітей віком до 8-ми років (32 % пацієнтів). Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть такої урізаної окупантами системи медичного обслуговування: адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб.^{*62}

Расовій теорії нацистів цілковито відповідала й окупаційна політика всілякого обмеження природного приросту населення України. Один із провідників “східної” стратегії Райху Е. Ветцель 27 квітня 1942 р. радив окупаційній владі забезпечувати “скорочення населення”, в тому числі шляхом переконування людей у тому, що “шкідливо мати багато дітей”⁶³.

Поряд з цим керівництво відділу колонізації “Східного міністерства” рекомендувало окупаційній владі “заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, усіляко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім’ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам”⁶⁴. З метою обмеження народжуваності гестапівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Саме цими нелюдськими акціями став відомий Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено десятки вагітних жінок⁶⁵.

Істотне погіршення демографічної ситуації, як наслідок щойно згаданих окупаційних заходів, можна простежити на прикладі м. Києва. У грудні 1941 р. тут народилось 334 дітей, а померло 338, у січні відповідно 243 і 773, в лютому — 643 і 1120. На весну ж 1942 р. народжуваність у Києві вдвічі поступалася смертності⁶⁶. Такі демографічні показники були типовими для всіх окупованих територій України.

* Порівняно з довоєнним часом ціни на медикаменти через відсутність їх регулювання зросли в аптеках на 200—2000 %.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх у період окупації. У книзі “Пам'яті павших” чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб⁶⁷. Відносність і неповнота названої цифри очевидна. Адже лише в Полтавській області за роки окупації загинуло 11 566 дітей і підлітків⁶⁸. На Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дитини, що становило 25 % усіх жертв “нового порядку” в цій області⁶⁹. Як бачимо, нашій вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення дитячої смертності в період окупації, враховуючи увесь спектр причин трагедії.

Неповнолітні “білі раби”

Одним із напрямів окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованих територій України роль “білих рабів”. Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці неповнолітніх мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарського пограбування України.

Уже 5 серпня 1941 р. райхміністр А. Розенберг підписав розпорядження про введення для всіх жителів окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни⁷⁰. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин, і в міру ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12—15 років⁷¹, то пізніше, як засвідчує, зокрема, постанова № 122 голови міської управи м. Києва від 6 червня 1942 р., вік залучених до праці знижувався до 11 років⁷².

Зростання дефіциту робочої сили у завершальний період німецької окупації спричинило масове використання дитячої праці, починаючи з 10-ти і навіть 9-річного віку. Характерним у цьому плані є розпорядження шефа Узинського р-ну (Київщина), датоване 10 березня 1943 р., про створення дитячих бригад на сільгоспроботах, де містилась така рекомендація: “Якщо з'явиться потреба в робочій силі віком від 9 до 11 років для термінової роботи..., то можна використовувати і цих учнів”⁷³. Префектура Одеського району поширила загальну трудову повинність навіть на 7—8-річних дітей⁷⁴. А у вересні 1943 р. надійшов таємний наказ по військах СС, який зобов'язував надавати всіляку підтримку діяльності комісії з відбору робочої сили серед різних вікових категорій населення і у зв'язку з цим радив, що “дітей не треба більше розстрілювати”⁷⁵.

Трудові мобілізації цивільного населення спиралися на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрацій, при цьому до списків осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно включалися й неповно-

літні. Скажімо, спеціальною інструкцією цивільної влади Києва у всіх 11 районах міста створювалися реєстраційні пункти, обліку в яких поряд з дорослими підлягали для подальшого використання на різноманітних роботах і підлітки, починаючи від 12-річного віку⁷⁶.

Ще суворішим був обліковий режим у військовій зоні. Так, за розпорядженням німецької комендатури м. Новий Донбас Сніжнянського р-ну кожному мешканцеві, починаючи від 10-річного віку, необхідно було носити пов'язку із встановленим реєстраційним номером, причому невиконання цього наказу було підставою для розстрілу.

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуровішу відповідальність за ухиляння від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх піддавали штрафуванию, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфісковували належне їм майно. Скажімо, постанова Сумської міської управи передбачала стягнення штрафу з таких батьків у розмірі до 500 крб. Самих дітей за ухиляння від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування⁷⁷.

Основними сферами дитячого працевикористання були, як правило, сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів і фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично важка, непосильна для них праця.

Діти та підлітки особливо широко залучалися до сільськогосподарських робіт. Наприклад, за наказом Лубенського (Полтавщина) інспектора сільського господарства Мюллера місцева влада мала забезпечити влітку 1942 р. щоденну працю дітей 10—14-ти років по догляду за сільгоспкультурами⁷⁸. Згідно з розпорядженням Бориспільської районної управи, всі діти, починаючи від 10-річного віку, переключалися на весняні польові роботи. Вони закидали окопи й вирви, звільняли поля від бур'янів і пожнивних залишків, готували сільгоспінвентар до сівби⁷⁹. А в березні 1943 р. майже всі гебітско-місари видали розпорядження про те, що з дітей 9—14-ти років мають бути створені спеціальні бригади саме для проведення сільгоспробіт⁸⁰. До праці на полях і фермах створених окупаційною владою "громадських дворів" та держгоспів залучалося мало чи не все дитяче населення сіл, а в розпал сільгоспробіт — і значна частина підлітків з міст. Так, у серпні 1943 р. лише в Таращанській окрузі (Київщина) у літніх польових роботах було задіяно 10 311 дітей віком до 15-ти років, які сумарно відпрацювали 209 202 дітоднів (у середньому — 20,3 дні на кожного)⁸¹.

Неповнолітні мешканці міст залучались до різноманітних робіт з благоустрою вулиць, упорядкування парків та скверів, ремонту доріг, житлових і громадських споруд, заготівлі палива. Скажімо, в м. Києві станом на літо 1942 р. до примусової праці щодня пересічно притягувалося, за неповними даними, близько 900 дітей та підлітків⁸².

Окупаційна влада зобов'язувала дітей і підлітків збирати й здавати кольоровий металобрухт, який розглядався як стратегічна сировина для виробництва гільз патронів і снарядів. Так, у спеціальному зверненні голови м. Києва Форостовського містився заклик до населення допомогти німецькій “армії визволителів”, збираючи кольорові метали. При цьому встановлювались обсяги обов'язкових поставок та визначались суворі санкції за їх невиконання⁸³.

Широко залучалися неповнолітні й до збору лікарських рослин для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичної промисловості. В одному з аналітичних документів ОУН за 1942 р. зазначається, що “останнім часом цих босих, обідраних і голодних дітей заставляють відбувати тяжку для них дорогу за місто, бродити по полях та шукати потрібних рослин. На кожну школу положено норму-контингент”⁸⁴. Лише в Таращанській окрузі за весняно-літній період учнями “народних” шкіл було зібрано близько 13 894 кг лікарських рослин: валеріани, деревію, кульбаби, зубрівки, конвалії, коров'яку, липового цвіту, полину, м'яти, шавлії тощо⁸⁵. У серпні 1942 р. до Яхницького дитбудинку (Полтавщина) надійшло розпорядження окупаційної влади, яким вихованці зобов'язувалися зібрати визначену кількість лікарських рослин, лісових горіхів та ягід⁸⁶.

Юні українці досить часто залучалися до фізично важких, невідповідних їхньому вікові, а то й до небезпечних робіт. Це визнавала й сама окупаційна влада. Так, в акті інспекції відділу культури й освіти магістрату м. Києва зазначалося, що неповнолітніх віком 11—14-ти років широко використовують на переносуванні каміння, очищенні русел забруднених річок, встановленні залізної огорожі тощо⁸⁷.

Мелітопольський гебітскомісар Хейніш восени 1942 р. розпорядився закрити всі школи в місті, а 120 учнів, починаючи від 10-річного віку, було відправлено в район р. Молочної для участі у спорудженні оборонного валу. Частина дітей та підлітків від непосильної праці, голоду й холоду загинула, інші тяжко захворіли. Обґрунтовуючи цю немилосердну акцію, Хейніш цинічно заявив: “...В Німеччині вся молодь була залучена до воєнних справ... Так чому молодь не повинна працювати тут?”⁸⁸.

На особливо брудних і небезпечних роботах нацисти використали колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина), яких не встигли евакуювати на схід. Окупанти примусили цих дітей у червні 1942 р. неподалік лінії фронту закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися⁸⁹. А дітей Будківського дитбудинку нацисти використовували на полюванні замість ... гончих собак⁹⁰. Такі випадки приниження гідності неповнолітніх з боку окупантів та нелюдського знущання над ними були не поодинокими.

Ще більш злочинні дії нацисти вчинили щодо неповнолітніх у м. Попасна (Луганщина). 12 квітня 1943 р. окупанти під приводом колективної прогулянки зібрали 71 учня віком 12—15 років, привели в Рубащанський ліс і наказали шукати там міни. Результатом цього нелюдського експерименту стала загибель 13 і каліцтво 58 дітей⁹¹.

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні й періодичні звіти про характер і результати праці неповнолітніх. При цьому встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень гебітскомісарів випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4—6 годинами за день. Однак фактично його тривалість сягала 8—12, а то й 14 год. Так, у повідомленні сектора інформації Київської міської управи від 7 липня 1942 р. зазначалося, що "... в держгоспі (Совки. — *Авт.*) учні працюють 10 год. щодня. При цьому вони виконують ті самі роботи, що й дорослі"⁹².

Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводилися у військовій зоні чи вимагали особливого контролю й терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети "Зірка" матеріалі підліток М. Марченко згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку⁹³.

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників не було організоване. Лише подекуди їх "пригощали" юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом із 150 г ерзац-хліба. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх "білих рабів" мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати. Щоправда, гауляйтер Е. Кох видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, проте окупаційна влада не переймалася відшукуванням для цього необхідних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою. Оплата праці дітей та підлітків була, як правило, відсутня на всіх окупованих територіях. Не виконувалися й обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту кольорових металів. У відповідному зверненні голови м. Києва досить туманно говорилося, що обіцяні суми можна буде одержати "пізніше" і лише "частково", при цьому, як правило, продуктами⁹⁴.

Малолітні "остарбайтери" і в'язні нацистських катівень

Яскравим виявом антигуманної сутності окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке, вивезення цивільного населення до Німеччини з метою поповнення її трудових ресурсів та підриву генетичного потенціалу України. Об'єктом цього насильства з боку окупантів стали й неповнолітні українці.

Позаяк надії окупаційної влади на масовий добровільний виїзд української молоді до Німеччини не виправдалися, уже з весни 1942 р. акценти в мобілізації робочої сили для Райху були зміщені в бік застосування примусово-репре-

сивних методів. Відомство Ф. Заукеля створило спеціальну програму, якою передбачалася насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи від 15-річного віку⁹⁵. Спочатку заукелівські емісари намагалися відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15-ти років. Проте в міру загострення проблеми трудових ресурсів у Райху стає типовим насильницьке вербування й набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які збіглися з “тотальною мобілізацією” у Райху, вік малолітніх українських невільників знижується до 12, а часом і до 10-ти років⁹⁶.

Насильницька мобілізація неповнолітніх була здебільшого цілеспрямованою. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40—50 тис. дітей та підлітків віком від 10 до 14-ти років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання їхньої праці у промисловості. На думку творців даного проекту, “ця акція має на меті...скоротити його (Радянського Союзу. — *Авт.*) біологічний потенціал у майбутньому”⁹⁷.

Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена в 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою “Neu action” (операція “Сіно”), яка й передбачала виконання щойно означених планів. У ході акції до Райху відправлено десятки тисяч юних українців віком 10—14-ти років, і лише обставини воєнно-стратегічного порядку — звияжна самопожертвенна боротьба радянських людей — завадили повній реалізації передбачених заходів⁹⁸.

Як засвідчують спогади, нацисти комплектували у деяких дитбудинках групи малоліток для їх відправки до Райху. Так, у 1942—1943 рр. з дитпритулку “Сокольники” (м. Харків) було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933—1938 р. народження, а з дитбудинку № 1 м. Краснограда — 37 дітей 1931—1941 р. н. Формально цих дітей мали усиновити німецькі родини, а насправді їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги⁹⁹.

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. з м. Кривий Ріг та прилеглих сіл окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця швидкоплинна й жорстока акція була однією з ланок тих заходів, які проводилися нацистами на виконання директиви Г. Гімmlера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців^{*100}.

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору

* Керівництво Райху намагалось за рахунок невільниць зі Сходу вирішити не лише економічні, а й деякі соціальні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, відомство Ф. Заукеля, згідно з настановами А. Гітлера і Г. Гімmlера, організувало широкомасштабне вербування юних українок, на плечі яких мала перекластися рутинна й виснажлива домашня праця у німецьких, насамперед багатодітних, сім'ях.

і вантажили в спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову “білих рабів”. Зокрема, в м. Кременчуці новоявленими людоловами була проведена облава, в ході якої до Німеччини було відправлено 450 осіб, серед них чимало 14—15-річних підлітків¹⁰¹. У Дергачівському р-ні (Харківщина) місцева поліція влаштувала нічні облави для насильницької мобілізації підлітків, які супроводжувалися побиттям їхніх батьків за спроби переховування¹⁰².

За ухилення неповнолітніх від мобілізації до Німеччини нацисти здебільшого застосовували покарання, базовані на принципі так званої “родинної відповідальності”, коли репресіям піддавалися їхні батьки. Характерним у цьому плані стало розпорядження шефа Васильківської районної управи (Київщина) про відправку до концтабору тих батьків, діти яких переховувалися, рятуючись у такий спосіб від насильницького відправлення до Німеччини¹⁰³. А в м. Кривий Ріг окупаційна влада змушувала підлітків підписувати такі заяви: “Якщо я добровільно не зголошусь, так маєте право арештовувати моїх батьків, а майно їх конфіскувати”. Лише в цьому місті було заарештовано 300 батьків тих неповнолітніх, які на вимогу окупаційної влади не з’явилися на мобілізаційні пункти¹⁰⁴.

Аби врятуватись від перспективи відправлення в німецький “рай”, юні українці (часто з ініціативи чи за згодою їх батьків) вдавалися до різноманітних, іноді відчайдушних, дій: вони переховувалися на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

Документи центральних і обласних архівів підтверджують чисельні факти вивезення українців на чужину цілими родинами, особливо значних масштабів такі депортації досягли в 1943 р. Так, сім’я Дмитра і Параски Акіємонів була вивезена до Німеччини разом із чотирма малолітніми дітьми — Павлом, Віктором, Володимиром, Миколою¹⁰⁵. Власне, чимало малолітніх українців опинилося у гітлерівському Райхові разом зі своїми батьками, але переважна більшість їх була відірвана від своїх родин.

Сотні тисяч дітей та підлітків стали жертвами примусової евакуації цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943—1944 рр. У результаті цих жорстоких депортаційних акцій вони, як правило, розділили долю “остарбайтерів”.

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву “Lebensborn” * і відобразила спотворене захоплення гітлерів-

* Lebensborn (букв. переклад — “життєве джерело”) — створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гімлера спілка, яка була покликана проводити в життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від “шкідливих” і “брудних” расових домішок. З 1936 р. спілка входила як управління “L” в особистий штаб райхсфюрера СС, її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. На окупованих територіях ця структура займалася відшукуванням морфологічно адекватних “арійському” типові дітей та вивезенням їх до Німеччини.

ців філогенезом. Цей далекосяжний проект був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів Райху, в тому числі за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки й мали виховуватися в “стерильній націонал-соціалістичній атмосфері”. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців (“volksdeutsche”), проте насправді в їх число потрапило чимало юних українців, що були зовнішньо подібні до представників “арійської раси”. Хоча вказана програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були забрані у їхніх батьків і, по суті, назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об’єктом денационалізації й онімечення, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загальної кількості дітей, які були вигнані до Райху з метою їх асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40 %¹⁰⁶.

На жаль, авторам не вдалося виявити джерела, які б містили окремі списки малолітніх остарбайтерів, тому досить важко вийти на узагальнюючі цифри за цією категорією цивільного населення. Проте навіть фрагментарні дані в розрізі регіонів й окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. Так, з Ворошировградської обл. до Райху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївки — 700¹⁰⁷. Нелегку долю “східних робітників” розділили й 1470 дітей та підлітків Вінниччини¹⁰⁸. На основі опрацювання 4319 анкет “остарбайтерів” Томаківського р-ну (Дніпропетровщина) авторами встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян, це становить 5,6 % спискового складу відправлених на роботи до Німеччини¹⁰⁹.

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх “остарбайтерів,” їх везли до Німеччини у вщент заповнених, неопалюваних вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а інколи й присісти. Води і їжі майже не видавали, тому багато дітей гинули від голоду й спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшенну антисанітарію і, як наслідок, — спалахи інфекційних захворювань.

Ешелони з “живим товаром” посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі приборкувалися найжорстокішими методами. Так, під час спроби втечі з невільничого вагону в серпні 1943 р. неподалік Кривого Рогу була тяжко поранена конвоїрами і невдовзі померла неповнолітня В. Лазеба¹¹⁰.

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх “остарбайтерів”, часу й місця їх перебування на чужині, характеру праці авторами було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноші (нині Черкаська обл.). У результаті цього соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) — у 1929, по одному (3,8 %) — 1930 і 1931 років народження. Переважна більшість опитаних — 25 осіб (65,8 %) були вивезені безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1 %) — до Австрії, а 5 (13,1 %) — до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири — 3 роки

(10,5 %) і 2 — півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні “остарбайтери” Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, 4 (10,5 %) відбували трудову повинність у домашньому господарстві німецьких родин¹¹¹. Зрозуміло, даний цифровий матеріал аж ніяк не претендує на повноту узагальнень, проте дає змогу окреслити певні характеристики цієї категорії жертв нацизму.

На території нацистської Німеччини юні українці стали об’єктами нещадного визиску й нелюдських знущань. Досить часто діти віком до 14-ти років працювали більш як 10 год. на добу, виконували важкі і шкідливі для їхнього здоров’я роботи. Денний харчовий раціон юних “східних робітників” складався з рідкої овочевої юшки та шматочка ерзац-хліба, спали вони, як правило, в бараках чи хлівах. Неповнолітні “остарбайтери” піддавалися жорстоким побоям і приниженням, а це поряд з іншим викликало невротичні розлади та вияви депресивного синдрому. З означених причин вони часом вдавалися до суїциду. Про це, зокрема, засвідчує передсмертний лист 15-річної К. Сусаніної (1943 р.): “Добрий день, татусю. Пишу я тобі листа з німецької неволі. Коли ти, татусю, будеш читати цього листа, мене в живих не буде... Мені сьогодні виповнилось 15 років, і якщо б зараз ти зустрів мене, то не впізнав би свою доню. Я стала дуже худенькою, мої очі запали, коси мені постригли наголо, руки висохли, схожі на граблі. Коли я кашляю, з рота йде кров — відбили легені... Я рабиня німецького барона, працюю... прачкою, перу білизну, мию підлогу. Працюю дуже багато, а їм два рази на день в кориті з «Розою» і «Карлою» — так звуть свиней. Так наказав барон. «Рус була і буде свинею», — сказав він. Живу я у сараї..., в кімнату мені заходити не можна. Два рази я втікала від господарів, але мене знаходив їхній двірник. Тоді сам барон зривав з мене плаття і бив ногами, я втрачала свідомість. Потім на мене виливали відро води і кидали в підвал. Тільки смерть врятує мене... Не хочу більше мучитись рабинею у проклятих, жорстоких німців..., йду помирати. Твоя доня, Катя Сусаніна”¹¹².

У особливо жахливому становищі опинялися немовлята, депортовані до Німеччини разом зі своїми матерями, це визнавали й самі нацисти. Зокрема, в одному з листів Г. Гімлеру повідомлялося, що грудним дітям “східних робітниць” щоденно відпускається лише 0,5 г незбираного молока і 1,5 шматочка цукру. Зрозуміло, при такому раціоні більшість малюків гинуло¹¹³. Не краща доля чекала й тих дітей, які були народжені “остовками” безпосередньо на території Райху, їх називали “Ostkinder” (“східні діти”). Згідно з наказом Г. Гімлера, морфологічно адекватних новонароджених відбирали в матерів з метою наступного онімечування у спецдитбудинках Націонал-соціалістичного народного союзу або в установах “Lebensborn”. Незрідка дітей з таких установ передавали в бездітні німецькі сім’ї.

Усіх інших, тобто расово непридатних “осткіндерів”, збирали в інших закладах, які з повними на це підставами називали “дитбудинками смерті” або “таборами для знищення дітей”. Так, у дитбудинку такого типу Рюен неподалік Вольфсбургу від голоду та хвороб померло 400 дітей “східних ро-

бітниць”, які працювали на заводі “Фольксваген”. Із 110 малоліток табору с. Вельпке під Хельмштедтом на травень 1944 р. померло 96. Від 30 до 90 % немовлят померло в різних спецустановах Саксонії та Вюртенбергу ¹¹⁴.

З різних причин юні українці ставали в'язнями нацистських таборів і сповна відчули жахи цих страхітливих репресивних установ. Дітей, які належали до категорії “Bandenkinder” (партизанські діти), якщо вони дивом залишалися живими після розправ, направляли в “табори смерті”, насамперед у Освенцім. Це, зокрема, передбачалося наказом Г. Гімmlера від 6 січня 1943 р.: “При здійсненні операцій проти банд (партизанів і підпільників. — *Авт.*) затримувати підозрюваних у співучасті в злочинах чоловіків, жінок, дітей. Відправляти їх у складі збірних транспортів до Люблінського концтабору Аушвіц...” ¹¹⁵ Загалом, за спостереженнями польської дослідниці Я. Костюшкової, малолітніх в'язнів Освенціму можна умовно поділити на 4 групи. До першої належали діти, страждання яких закінчувалися відразу з прибуттям до табору: їх без зволікань направляли в газову камеру. Другу становили ненароджені, які вбивалися в утробі матері або відразу після їх народження. Адже щодо вагітних у таборі навіть придумали таку словесну формулу: жінка-в'язень має право народжувати, проте народжена нею дитина не має права на життя. Третя група — діти так званого “нордичного типу”, вони вміщувалися в окремих бараках з перспективою онімечування або відбору для донорських цілей та медичних експериментів. І нарешті, до останньої належали діти-в'язні, вони масово з'являються в таборі з 1943 р. ¹¹⁶

Як засвідчують спогади колишнього в'язня Освенціму В. Яцкевича, юні невільники утримувалися у спеціальному дитячому бараківі. Умови були жахливими: діти спали на нарах по трое-четверо, приміщення кишіли гризунами та паразитами, лютували скарлатина, дифтерія, туберкульоз. Мізерний харчовий раціон юних мучеників спричиняв у них анемію і дистрофію та майже не залишав ніяких шансів для їхнього виживання, а щоденна виснажлива й непосильна праця забирала в них останні сили. Воля дітей була паралізованою, їхню свідомість сковував страх. Вони перебували у постійній нервовій напрузі, усвідомлюючи цілком реальну й недалеко в часі перспективу смерті. Тому кожний вцілілий в концтаборі юний в'язень здійснював справжній подвиг — подвиг виживання. Проте таких обранців долі було небагато, адже, за підрахунками дослідників, “коефіцієнт виживання” малолітніх в'язнів концтаборів був вражаюче низьким: живими залишалось лише 1 з 10 (!) ¹¹⁷.

Поряд з Освенцімом юні українці ставали в'язнями й інших “таборів смерті”, зокрема Бухенвальда, Дахау, Майданека, Заксенгаузена, Маутгаузена, Потулице, Костянтинув-Тухінген та ін. Умови утримання неповнолітніх в'язнів у цих таборах майже нічим не відрізнялися від Освенціму, а перспективи виживання були такими ж примарними. Так, у день прибуття дітей у концтабір Потулице його комендант В. Теннштаєдт заявив, що він не збирається перетворювати табір на шпиталь і власноруч відібрав і втопив у басейні усіх ослаблених і хворих дітей. Подібні “селекції” проводилися тут систематично. З цих та інших, типових для катівень причин, смертність серед юних в'язнів цього табору була досить високою: лише в листопаді — грудні

1943 р. тут загинуло 33 дітей 1933—1941 рр. народження, а в січні — червні 1944 р. — 35¹¹⁸.

У нацистських “таборах смерті” діти й підлітки піддавалися злочинним медичним експериментам: наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангрені, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли живу тканину іпритом та фосфором, видаляли кістки і трансплантували іншим “пацієнтам”, інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробовували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в’язнів концтаборів було стерилізовано й кастровано.

Об’єкти деінтелектуалізації та зомбіювання

Важливою складовою частиною окупаційних заходів нацистської Німеччини в Україні стала система освіти і виховання дітей та підлітків, яка характеризувалась цинічною налаштованістю на духовне нищення українського генофонду. Освітня політика окупантів базувалась на людиноненавистницькій расовій теорії і знайшла своє “обґрунтування” в різноманітних “теоретизуваннях” й директивах верховодів нацистського Райху. Так, А. Гітлер неодноразово наголошував: “...Загальна освіта є розтлінною отрутою... Широком масам рабів буде надано благодіяння залишатися неписьменними”¹¹⁹.

Найбільш послідовно такі підходи реалізовувалися на території райхскомісаріату “Україна”, який очолював переконаний українофоб Е. Кох. 12 січня 1942 р. надійшла директива цього райхскомісара, за якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 р. лише в початкових 4-річних школах, що мали охоплювати дітей віком до 11 років. Необхідно зазначити, що й надалі у директивних документах окупаційної влади неодноразово наголошувалось на необхідності обмежувати освіту лише початковою ланкою і давати учням винятково примітивний мінімум знань¹²⁰.

Наголосимо також на тому, що у військовій зоні проводилась ліберальніша освітня лінія, ніж на території райхскомісаріату. Це пояснювалось насамперед тим, що чимало військових поділяли думку А. Розенберга про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні. У розпорядженні № 34 від 29 грудня 1941 р., яке врегульовувало освітні питання у військовій зоні, виразно простежуються саме такі підходи. Лояльнішою була освітня політика окупаційної влади і в районах індустріального Півдня, який гостро потребував кваліфікованої робочої сили. Проте, за наполяганнями А. Гітлера, ця політика була скоригована і згодом у цілому мало чим відрізнялася від освітніх заходів у райхскомісаріаті. Подібні тенденції простежувалися й на територіях Трансністрії та дистрикту “Галичина”.

Розгортання навіть такої урізаної системи “народної” освіти розглядалося окупантами як завдання, не надто важливе. Протягом усього періоду окупації відчувався брак шкільних приміщень через їх руйнування в ході воєнних дій, а особливо з причин нецільового їх використання окупаційними військами. Так, у м. Києві 77 шкіл були перетворені на військові казарми, у 9-ти знаходилися майстерні, у 2-х — штаби німецьких військ, 8 стали ко-

нюшнями. На виконання доволі сумнівних специфічних функцій було “перепрофільовано” й Маріупольський палац піонерів: тут улаштували будинок розпусти для німецьких військовослужбовців.

Розгорнута окупаційною владою освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд. Скажімо, у м. Києві до війни функціонувало 157 шкіл різного типу з контингентами 97 тис. учнів, а в окупаційний період діяло лише 40 “народних” шкіл, у яких навчалось 6470 учнів, що становило всього 6,6 % від їх довоєнної чисельності. В окупованому Харкові працювали 24 початкові школи з контингентами 11 тис. учнів, у Полтаві — 2 (150 учнів), у Лохвиці Полтавської обл. — 1 (10 учнів)¹²¹. Досить обмеженою була мережа семирічних шкіл, їх відкривали здебільшого лише у великих населених пунктах.

“Народні” школи працювали не ритмічно і часто закривалися, особливо в зимовий період, коли не вистачало палива. З цієї причини взимку 1941—1942 рр. навчання майже ніде не проводилося і було поновлене лише навесні, а то й восени 1942 р. Мотивуючи такі кроки окупаційної влади, колабораційна газета “Дзвін” (Біла Церква) лицемірно заявляла, що “райхскомісар Україна закрав школи... з міркувань народного здоров’я” та через відсутність “придатного для виховання молоді учбового матеріалу”. Насамкінець газета резюмувала, що “шкільна справа — менш важливе завдання, ніж встановлення “нового порядку”¹²².

Верховоди нацистського Райху вимагали від окупаційної влади обмежувати навчання юних українців лише елементарними знаннями. А. Гітлер наголошував на неприпустимості того, щоб “вони (слов’яни. — *Авт.*) знали більше, ніж значення шляхових знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Райху — Берлін”. Математика і все інше подібне зовсім не потрібні”¹²³. Вказівки фюрера конкретизував Г. Гімлер: “Початкова школа має ставити за свою мету навчання учнів тільки рахунку максимум до 500 і вмінню розписатися”¹²⁴.

Згідно з окупаційними директивами, навчання в “народних” школах мало обмежуватися читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, музикою, іграми, виробничою та ручною працею. Проте навіть така, по суті символічна, освіта здавалася окупантам зavelикою для представників “неповноцінної раси”. У серпні 1942 р. райхскомісар Е. Кох заявив, що “освіта, яку може дати 4-х класна школа, є надто широкою для українців, оскільки загальний рівень їх знань треба знижувати”¹²⁵. Окупанти занадто зятято проводили політику “деінтелектуалізації”. Зрештою, вони самі змушені були визнати, що “сьогоднішній стан системи освіти є невтішним і викликає зневіру в українців”¹²⁶.

Українським дітям незадовільною була матеріальна й навчально-методична база “народних” шкіл. Так, у розпорядженні 12-ї початкової школи м. Полтави була лише 41 парта, 4 столи, 8 стільців, 3 класних дошки, 2 тумбочки, 4 вішалки. Діти навіть не мали змоги випити води через відсутність питного бачка¹²⁷. У Ставищанському р-ні Таращанського “гебіту” у червні 1942 р. на одного учня 1—2 класів припадало лише 4 зошити¹²⁸.

Українські діти з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу — більшовицького — потрапили під інший, нацистський. Крізь увесь навчальний про-

цес “народних” шкіл проходили ідеологічні настанови гітлерівської влади, які мали сформувати альтернативну комуністичній системі ціннісних орієнтирів. “Визвольна місія Великонімеччини”, “Гітлер — визволитель народів Європи”, “праця на благо Райху — обов’язок українця”, “Німеччина — є країною робітників, селян і вояків”, “хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі”, — ці та інші ідеологічні штампи наполегливо і постійно нав’язували підростаючому поколінню окупованих територій¹²⁹. Таке єзуїтськи-планове і цинічне маніпулювання свідомістю юних громадян викликало у їхній психо-інтелектуальній сфері негативні трансформації.

Система виховання у школах цілком узгоджувалася із нацистською доктриною формування в неповнолітніх українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. “Ми хочемо лише зробити їх (юних українців. — *Авт.*) зняряддям у наших руках”, — така лінія визначалася т. зв. “12-ма заповідями поведінки німців на Сході”¹³⁰. Г. Гімmlер вважав, що головною метою “народних” шкіл має бути засвоєння їхніми вихованцями беззастережного правила: “Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю”¹³¹.

Нова педагогічна система передбачала поряд з моральними засобами впливу на учнів застосування і тілесних покарань. У “Педагогічному інформаційному бюлетені”^{*} серед інших містилися й такі рекомендації: “Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінькою”¹³².

Окупанти не змогли створити на місці понищеної належну мережу дошкільного виховання. Лише 1942 р. у деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м’який інвентар та меблі мали купувати на свої кошти батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Так, згідно з даними відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи, вихованці дитясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків — відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих, явно занижених норм, у дошкільних установах не дотримувалися¹³³.

Трагічною була доля дітей-сиріт, чисельність яких за жорстокої воєнної доби зросла в астрономічних вимірах. Самі окупанти визнавали, що “діти-сироти лише частково або випадково розташовані в дитячих будинках, фактично вони залишились самі по собі”¹³⁴. Так, у м. Дніпропетровську в роки окупації працювало лише 5 дитпритулків з контингентом 241 дитина¹³⁵.

Поодинокі дитбудинки не зводили кінці з кінцями, бо окупаційна влада їх фактично не фінансувала. І. Харламов, вихованець дитбудинку № 1 м. Прилук, свідчив, що діти жили надголодь, спали на залізних ліжках без

* Методичний часопис, який видавався у м. Полтаві під час окупації.

матраців і були об'єктом жорстоких знущань з боку окупантів¹³⁶. Незадовільне становище установ для дітей-сиріт визнавала й окупаційна влада. Після обстеження стану дитпритулку № 2 м. Полтави спеціальна комісія магістрату констатувала, що діти зовсім “не забезпечені одягом та білизною” і взагалі “дитячі установи вкрай погано фінансуються”¹³⁷. Обстеження стану місцевого дитбудинку дало підстави комісії соцзабезпечення Дніпропетровської міської управи зробити такий категоричний висновок: “З усього видно, що діти залишені напризволяще”. Справді, на 55 вихованців цього дитбудинку за 4 дні видано всього 18 кг круп, 55 кг хліба та 2 кг масла. Через нестачу обслуговуючого персоналу дітям самотужки довелося готувати собі їжу та ще й на відкритому вогні. Одягнені вони були у завошивлене лахміття, не милися по кілька тижнів, мила не одержували. Десятки вихованців дитбудинку вешталися по місту, жебракували та крали, серед них було виявлено чимало хворих¹³⁸.

Доля дітей-сиріт цілком залежала від гуманності персоналу дитбудинків, допомоги населення. Так, перейнявшись долею осиротілих дітей, київська вчителька Трохименко створила власний дитбудинок, прийнявши у напівзруйноване приміщення 90 сиріт і утримуючи їх за рахунок особистих коштів та людських пожертв. Проте взимку 1943 р. окупанти вигнали дітей на вулицю і закрили дитбудинок¹³⁹.

Київський дитбудинок, що був розташований на вул. Керосинній, фактично не фінансувався окупаційною владою, проте ніхто з його вихованців не загинув від голоду, бо персонал віддавав останнє для утримання знедолених дітей. Серед вихованців були і єврейські діти, звичайно, цей факт приховали від окупантів, тому діти уникали неминучої смерті. Справжній подвиг здійснила й завідувачка дитсадка м. Бахмача Г. Жованник. За підтримки жителів міста у тяжких умовах окупації вона взяла під опіку і зберегла життя 32 безпритульних дітей¹⁴⁰. А жителька с. Домонтів Золотоніського району (Полтавщина) Г. Черес надала притулок у власній оселі 29 дітям-сиротам^{*141}.

У цілому ж утримання знедолених дітей у дитбудинках і притулках та взяття їх під опіку окремими громадянами було явищем швидше винятковим, аніж типовим. Адже переважна більшість осиротілих дітей залишилася безпритульною й була приречена на голодне і холодне поневіряння, а часто й на смерть.

У лавах учасників антинацистського руху Опору

Виховані суворими реаліями воєнної доби, юні українці зробили свій гідний внесок у наближення перемоги над ворогом насамперед своєю безпосередньою участю і сприянню антинацистській боротьбі, демонструючи високі патріотичні почуття, мужність і здатність до самопожертви. З довоєн-

* Г.Ф. Черес доглядала дітей як своїх рідних до досягнення ними повноліття. Материнський подвиг “домонтівської чайки” в 1971 р. було відзначено Почесною Грамотою Верховної Ради Української РСР.

них років мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян здійснювалася на прикладах бойової слави “героїв” громадянської війни, революціонерів, а провідне ж місце у цій виховній системі займали образи-символи безстрашних дітей-героїв — “червоних бісенят”, “чапаят”, “орлят” тощо. Участь неповнолітніх у роботі розгалуженої мережі клубів та гуртків ТСОАВІАХІМу викликала в них природне прагнення перевірити здобуті воєнні навички в реальних умовах екстремального часу.

На думку авторів, можна окреслити такі мотиви вступу неповнолітніх на героїчний і разом з тим смертельно небезпечний шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті — прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких, за перерване мирне життя; 2) ситуативні — пов’язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 3) психологічні — дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 4) громадянські — зумовлені почуттям радянського патріотизму та самоіндефікацією з соціалістичним ладом, що було прищеплено радянською системою освіти і виховання; 5) організаційні — майже поголовне членство юних громадян у дитячих і юнацьких комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 6) вікові — прагнення піднести свій соціальний статус через допомогу старшим; 7) екзистенційні — як “усутнення” себе в “бутті на межі” тощо.

Партійно-державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих областей у спротиві нацистам, це положення лейтмотивом проходило через відповідні директивні документи, які закликали “створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу”¹⁴².

А в січні 1942 р. з’явилася комсомольська листівка “До радянських юнаків, дівчат і підлітків”, у якій містився настійний заклик до юних громадян “збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам...”¹⁴³ 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ постановою “Про великі недоліки у роботі піонерської організації і заходи по виправленню цих недоліків” зобов’язало комсомольські організації очолити “патріотичне піднесення дітей”, виховувати в них “дисципліну, стійкість... і безстрашність” та забезпечити їхню активну участь у боротьбі із загарбниками¹⁴⁴. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, проте домінантою того немилосердного часу з його особливими моральними вимірами та ще в умовах панування тоталітарного режиму стало гасло: “Перемога будь-якою ціною”, в тому числі ціною життя юних.

Історичні документи й спогади містять багато достовірних свідчень про активну участь неповнолітніх у партизанському русі. Так, бійцями Сумського партизанського з’єднання С. Ковпака уже в перший період його діяльності стали підлітки М. Биков, М. Бохан, Ю. Власенко О. Дудкін, Є. Єфимович, В. Коновальчук, Р. Руднєв, В. Микоґонович, М. Семенистий, М. Турков, І. Черняков Л. Чечоткін, М. Шубін та багато ін. За мужність і бездоганне виконання бойових завдань 12-річний Р. Руднєв був нагороджений орденом

Червоної Зірки, його ровесник М. Семенистий — орденом Червоного Прапора (обидва загинули під час карпатського рейду), а 14-річний М. Турков — медаллю “За відвагу”¹⁴⁵.

15-річну В. Медвідь, жительку с. Малий Самбур Сумської обл. привели до партизанського загону жорстокі обставини, викликані війною. Її батько був бійцем місцевого партизанського загону, загинув у бою, а сім'я стала об'єктом нелюдської розправи: карателі розстріляли маму Валентини, сестру і 2-х маленьких братів. В. Медвідь врятували партизани, і вона була захищена до особового складу загону. Дівчина виконувала доручення командування, брала участь у боях, зокрема, підносила боєприпаси, перев'язувала поранених¹⁴⁶.

У партизанському з'єднанні майора Іванова воювали неповнолітні В. Мауроко і М. Фандиков. Перший служив у підрозділі розвідки, за бойові заслуги був нагороджений орденом Червоної Зірки. На бойовому рахунку М. Фандикова — 5 пущених під укіс ворожих ешелонів та кілька підірваних складів. Він був відзначений високими нагородами — орденами Вітчизняної війни II ст. і Червоної Зірки¹⁴⁷.

Далеко линула слава про мужність В. Коробка — юного підричника Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Федорова. У віці 15 років за бойові заслуги його було нагороджено орденом Червоного Прапора, а пізніше — орденом Леніна (посмертно: загинув у бою). Орденами Леніна за мужність і велику результативність бойової роботи відзначено і юних мінерів М. Глазка й В. Казначєєва, а бійця кінзагону М. Хавдея — орденом Червоної Зірки¹⁴⁸.

На плечах переважно неповнолітніх бійців лежала рутинна, але вкрай необхідна робота з облаштування партизанського побуту. Вони забезпечували партизанські табори дровами, допомагали на кухні, були санітарами партизанських лазаретів, лагодили одяг і взуття, збирали ягоди й гриби, доставляли продукти харчування, доглядали коней тощо. У “партизанських університетах” та “лісових академіях” проходила своєрідна освітня підготовка дітей та підлітків: під керівництвом старших товаришів вони опановували такі масові партизанські спеціальності, як зв'язківець, радист, кулеметник, мінер-підривник та ін.

Чимало неповнолітніх учасників партизанської боротьби гинули в боях, під час виконання бойових завдань чи облав карателів. Для ілюстрації трагедії воєнного часу наведемо лише кілька фактів. 14-річним пішов у безсмертя юний партизан з Хмельниччини В. Котик. По війні мужнього хлопчика було посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час виконання бойового завдання потрапили до рук карателів і були закатовані юні розвідники Ірпінського партизанського загону ім. Леніна (Київщина) В. Козир і А. Хлистунов. Посмертно юних героїв було нагороджено медалями “За відвагу”¹⁴⁹. Після жорстоких тортур у жовтні 1943 р. окупанти розстріляли 14-річних месників Ф. Шепеля і Я. Матвієнка (загін ім. Ворошилова, Луганщина)¹⁵⁰. Масова загибель юних учасників партизанського руху була спричинена відсутністю в них необхідного життєвого і бойового досвіду, притаманним їхньому віку нехтуванням небезпекою та, зрозуміло, й жорстокістю

дорослих, які посилали дітей на виконання небезпечних завдань, часом без особливої на те потреби.

Досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. На думку М.В. Ковалю, у партизанських формуваннях України налічувалося близько 150 бійців віком до 15-ти років¹⁵¹. Український воєнний історик А. Чайковський¹⁵², а слідом за ним і фундаментальне видання “Безсмертя. Книга Пам’яті України”, використовуючи як базове архівне джерело звіт члена спеціальної комісії О. Бабишкіна, оперують ще меншими цифрами малолітніх учасників партизанської боротьби — 103 підлітки^{*153}. Дозволимо собі висловити сумнів щодо правильності поданих цифрових даних і припустити, що кількість неповнолітніх партизанів була незмірно більшою. Зокрема, на основі опрацювання спискового складу найбільших партизанських формувань лише однієї Київщини авторам вдалося виявити 38 неповнолітніх партизанів підліткового віку. Із статистичних даних по основних партизанських з’єднаннях України випливає, що в їхньому особовому складі налічувалося щонайменше 1811 учнів (7 %) ¹⁵⁴. Цифра переконлива, хоча, звісно, треба враховувати постійну схильність партійно-комсомольських органів до перебільшення таких ідеологічно “виграшних” звітних даних. До того ж, серед облікованих учнів-партизан були і юнаки 16—17 років, тому важко виділити з цієї категорії власне дітей та підлітків. Словом, питання про кількість юних учасників партизанської боротьби залишається невивченим і потребує активізації наукового пошуку із застосуванням методів сучасної кліометрії.

За різних обставин воєнного часу та особистих мотивів неповнолітні брали участь у діяльності підпільних організацій і груп. Так, активними членами ксмосольсько-молодіжної організації Києво-Святошинського району (керівник А. Смирнов) стали 13-річний Ф. Маращак, 14-річна Г. Наконечна, 15-річні В. Калінін і Б. Матешко¹⁵⁵. За активну участь у роботі міфологізованої радянською історіографією підпільної комсомольської організації “Молода гвардія” (м. Краснодон) 14-річного Р. Юркіна і 15-річну В. Борц було представлено до нагородження орденами Червоної Зірки, а полеглих підлітків В. Куликова, В. Лук’янченка, А. Мащенко — орденами Вітчизняної війни I ст. (посмертно)¹⁵⁶.

Подекуди створювалися й суто дитячі — піонерські підпільні організації. Підтвердженням цього може бути діяльність з 1942 по 1943 р. в с. Покровському Артемівського р-ну Сталінської обл. так званої “Каровської спілки піонерів” (“КСП”). Керівником цього підпільного піонерського осередку став місцевий школяр, 14-річний В. Носаков, його членами — 12 неповнолітніх: 7 хлопчиків і 5 дівчаток, зокрема В. Лагер, А. Погребняк, В. Ковальова (1927 р. н.), В. Моруженко, А. Циганенко (1928 р. н.), Н. Гордієнко, Н. Погребняк, О. Циганова (1929 р. н.), О. Нікуліна (1930 р. н.). Юні підпільники по-

* У звіті О. Бабишкіна обліковано неповнолітніх партизанів 1930 р. н. і молодших, при цьому не враховано підлітків 1927—1929 р. н., яких також треба зарахувати до малолітньої категорії учасників антинацистської боротьби.

ширювали листівки, допомагали радянським військовополоненим переходити лінію фронту, збирали для місцевого партизанського загону цінну інформацію. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1946 р. всіх 12 колишніх членів “КСП” було відзначено медалями “Партизану Вітчизняної війни” I ст. *¹⁵⁷ Зрозуміло, діяльність таких організацій була швидше винятком, аніж типовим явищем. Адже переважна більшість юних громадян залучалася до участі в роботі нелегальних осередків дорослими підпільниками і діяла під їхнім керівництвом.

Війна брала свою криваву данину: не одне юне життя обірвалося і в ході підпільної боротьби. Документи подають досить багато свідчень жорстоких розправ окупантів над неповнолітніми підпільниками. Так, у вересні 1943 р. після жорстоких тортур гітлерівці стратили всіх членів підпільної молодіжної організації “Спартак”, яка діяла в с. Красногірка Голованівського р-ну (Кіровоградщина). Серед жертв були й підлітки: Б. Форостяний, Г. і О. Волощуки, Д. Дубова, Н. Черевична, М. Титов, М. Войтенко, М. і С. Самчишини, О. Бойко та ін.¹⁵⁸

У липні 1943 р. під час облави потрапив до рук карателів 14-річний Л. Стратієвський, член Монастирищенської підпільної організації (Вінниччина). Намагаючися здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив’язували до хвоста галопуючого коня. Проте Леонід не видав своїх старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть¹⁵⁹. Така ж трагічна доля спіткала і юного підпільника з с. Близнюки (Харківщина) Ю. Старостіна. Даючи пізніше свідчення про мученицьку смерть хлопчика, його мати писала: “9 лютого 1943 р. біля Саксаганівського хутора знайшли труп Юри, його ледве можна було впізнати. Все тіло посічене, мабуть шомполами. Нігті на руках зірвані, руки викручені з суглобів”¹⁶⁰.

Наведені тільки деякі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, а й трагічні випадки їх загибелі, що стали результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Досить поширеним явищем була участь дітей та підлітків у спонтанних формах руху Опору. Вони переховували червоноармійців, які втекли з нацистської неволі, організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів, допомагали радянським воїнам-визволителям. Так, учениця із с. Покровського (Дніпропетровщина) Г. Критіна переховувала двох пораних радянських бійців. Дівчинку схопили карателі, піддали тортурам і восени 1942 р. розстріляли¹⁶¹. Окупанти стратили і юну жительку с. Куцо-Ганебне Сахновського р-ну Харківської обл. Г. Доценко, яка переховувала кількох радянських бійців¹⁶².

* Після визволення Донбасу А. Лагер, В. Моруженко, В. Носаков, А. Погребняк і А. Циганенко стали бійцями 94-го стрілецького полку 21-ї стрілецької дивізії Червоної армії і всі загинули під час розвідки у січні 1945 р. біля м. Секетфехервар (Угорщина).

Справді резонансну славу здобув вчинок київського підлітка К. Кравчука, який у роки окупації зберіг прапори 968 і 970 стрілецьких полків, які були йому передані пораненими бійцями у вересні 1941 р., а потім повернув їх командуванню Червоної армії. За цей подвиг хлопчика нагородили орденом Червоного Прапора¹⁶³. Оскільки такий вчинок цілком відповідав моделі радянських образів-символів, він був широко розтиражований тогочасною комсомольсько-піонерською періодикою.

Юні робітники А. Буценко, Б. Гайдай та І. Сацький вчинили диверсію в Лубенському депо (Полтавщина), внаслідок чого воно на тривалий час було виведене з ладу. Після жорстоких катувань окупанти розстріляли хлопців, про що було повідомлено в місцевій газеті¹⁶⁴. Проте зазначимо, що радянська історіографія зробила ці лубенські події об'єктом значної міфотворчості, і всіх трьох юних патріотів було зараховано до статусу піонерів-героїв, які діяли начебто в рамках підпільної дитячої організації. Нелогічність останнього твердження є очевидною, оскільки акція юних лубенчан була типовим виявом спонтанного руху опору: вивчення архівних документів дає підстави називати піонером-героєм лише 14-річного Гайдая, адже іншим учасникам диверсії — Буценку та Сацькому — виповнилося на час події відповідно 18 і 17 років¹⁶⁵.

Діти й підлітки в різний спосіб допомагали радянським військам під час визволення їх рідного краю у 1943—1944 рр. Так, О. Білан із с. Полствин (Канівщина) став провідником великої групи радянських парашутистів. Не одну групу десантників вивели восени 1943 р. до місць розташування партизанських загонів юні мешканці цього ж села М. Щербина, М. Ткаченко, І. Приліпко, І. Панасенко, М. Романенко, П. Бойко та ін.¹⁶⁶

Не обійшлося без жертв серед юних учасників руху Опору і на завершальному етапі боротьби з окупантами. Так, юний мешканець с. Мартова Чугуївського району Харківської обл. П. Піддубний попередив радянських розвідників про ворожу засідку, але був схоплений нацистами і розстріляний¹⁶⁷. За подібних обставин загинули неподалік м. Мелітополя троє 12-річних місцевих хлопчиків — Г. Кобецький, С. Бабенко і С. Паєвський¹⁶⁸.

Фактичні дані свідчать про досить великі втрати серед неповнолітніх учасників боротьби з окупантами як в абсолютних, так і у відносних вимірах. Так, на основі вибіркового аналізу анкет учасників підпільного руху та неорганізованих форм боротьби на Київщині вдалося встановити, що понад 20 жертвам антинацистської боротьби не виповнилося й 16 років, втрати серед цієї вікової категорії становили 38 %. Та участь неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі була неминучою, вона продемонструвала їхні високі патріотичні почуття і сприяла громадянському змузненню.

Юні бійці “трудового фронту”

У період великих випробувань юні українці допомагали своїм батькам й старшим братам та сестрам, які своєю самовідданою працею в тилу наближали перемогу над ворогом. Не заперечуючи превалювання патріотичних мотивів участі неповнолітніх громадян у трудовій діяльності й акціях цивільного населення з допомоги фронту, треба визнати й помітне місце мо-

білізаційних заходів влади, що, втім, значною мірою виправдовувалося суворими реаліями воєнної доби.

Уже на початковому етапі війни з огляду на велике стратегічне значення оперативного збору врожаю, хронічну нестачу робочих рук владні структури санкціонували широке залучення дітей та підлітків до польових робіт. Так, 26 червня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР видали директивне розпорядження “Про виняткову організованість у підготовці і проведенні збору врожаю 1941 р.”, де місцевим органам рекомендувалося широко залучати до збиральних робіт неповнолітніх громадян. Ця рекомендація конкретизувалася спеціальним розпорядженням РНК УРСР від 8 липня 1941 р. “Про залучення учнів 7—10 класів до участі в сільськогосподарських роботах у воєнний час”¹⁶⁹. Набагато категоричнішу тональність мала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29. 04. 1942 р. № 68 “Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільської місцевості Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей”, якою передбачалось залучати до сільгоспробіт всіх учнів віком 7—10 років, а осіб, які “ухиляються від мобілізації на сільськогосподарські роботи, або самовільно їх залишили, притягувати до кримінальної відповідальності і засудження до примусових робіт до 6 місяців та утримання 25 % зарплати”¹⁷⁰. Чимало директивних документів такого характеру ухвалювалося й у відбудовний період. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація учнів міських і сільських шкіл на сільгоспроботи, тривалість робочого дня в канікулярний час обмежувалася 6—8 годинами. При цьому будь-які вияви недисциплінованості розглядалися як кримінально карне діяння¹⁷¹.

Нормативні документи установ системи Наркомату охорони здоров’я визначили досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, вади серця з явищем субкомпенсації, хвороба нирок, а вже пізніше до цього було додано “фізичні вади, які не дозволяють виконання сільськогосподарських робіт”¹⁷². Як бачимо, у переліку протипоказань відсутні такі типові для того часу дитячі захворювання, як дистрофія, анемія, посттравматичний синдром, кишково-шлункові розлади, хвороби верхніх дихальних шляхів тощо. Це котрий раз свідчить про жорстокі канони того непересічного часу.

Уже в нелегкій літній збиральній кампанії 1941 р. було задіяно сотні тисяч неповнолітніх українців, зокрема, у Ворошиловградській, Сталінській і Полтавській — по 50 тис. дітей та підлітків¹⁷³. Справді по-фронтовому працювали на полях влітку — восени 1943 р. 45 тис. учнів Ворошиловградської і Харківської обл. Школярі Ворошиловградщини виробили тоді сумарно 675 тис. трудоднів¹⁷⁴. У літніх польових роботах 1944 р. взяли участь 960 тис. школярів звільнених від ворога областей, які записали у свій актив 26 155 тис. трудоднів¹⁷⁵. Питома вага дітей і підлітків на зборі врожаю тоді становила 17,8 %. Це, у свою чергу, зменшило навантаження на одного дорослого працездатного колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку¹⁷⁶.

З огляду на специфіку відбудовних робіт у промисловості та на транспорті, їхню складність і непосильність для дітей праця неповнолітніх використовувалася тут меншою мірою, ніж у інших галузях господарства. Проте тогочасні документи містять численні приклади участі неповнолітніх громадян у відродженні промислових об'єктів. Так, юні жителі м. Харкова зробили гідний внесок у відновлення роботи тракторного заводу. Вони приходили на завод після шкільних занять і до пізнього вечора розчищали цехи від завалів, сміття, брухту, складали у штабелі цеглу тощо¹⁷⁷. Допоміжними робітниками на відновлювальних будівельних роботах заводу “Донмашбуд” працювали учні СШ № 14 м. Краматорська. 11 недільників з очищення цехів місцевих підприємств провели неповнолітні жителі м. Макіївки¹⁷⁸.

Чимало підлітків працювало в шахтах Донбасу. Так, у Микитівській шахті “Комсомолец” було задіяно 25 неповнолітніх, БІС — 19/20 — 35, а БІС — 4/5 — 50. Перевірками органами саннагляду об'єднання “Артемвугілля” були встановлені непоодинокі факти використання 14—15-річних підлітків на понаднормових роботах, при цьому вони досить часто працювали під землею по 11 годин на добу. Констатувалося також вкрай погане забезпечення неповнолітніх спецодягом, несвоєчасність їх медичного обстеження тощо¹⁷⁹.

Про чисельність підлітків, зайнятих на постійних роботах у промисловості, можна мати уявлення на основі статистичних даних по м. Харкову. Зокрема, в II кварталі 1945 р. на заводі “Світло Шахтаря” працювало 25 підлітків, на електромеханічному — 29, на заводі № 135—158, на велозаводі — 6, на заводі “Серп і молот” — 1. Найбільше неповнолітніх налічувалося в робітничому колективі тракторного заводу — 386 осіб¹⁸⁰.

Загалом же в чорній металургії України на початковому етапі відбудовного періоду працювало 1725 підлітків, а на шахтах та підприємствах Донбасу — 11 тис.¹⁸¹ Умови їх праці були надзвичайно тяжкими, а порушення норм охорони праці та правил виробничої санітарії на підприємствах стали типовим явищем. Це спричиняло виробничі травми й професійні захворювання неповнолітніх робітників.

Неповнолітні взяли діяльну участь в облаштуванні вулиць міста та відновленні житлового фонду. Так, лише впродовж 1943/44 навчального року учні Ворошиловграда зробили 2500 виходів для розчищення вулиць міста, учні Києва відпрацювали на вулиці Хрещатик 15 тис. людино-днів, а учні Дніпропетровська на облаштуванні центральних кварталів міста — 21 757 людино-днів. Загалом же школярами Дніпропетровщини було звільнено від бур'янів та сміття території населених пунктів площею 3800 га¹⁸².

Діти й підлітки брали щонайактивнішу участь у відновленні роботи освітньо-виховних закладів, насамперед шкіл. Так, у вересні—грудні 1943 р. на Харківщині було проведено 1800 недільників з ремонту шкільних приміщень, у яких взяло участь понад 80 тис. учнів¹⁸³. Власними силами відбудували навчальний корпус учні залізничної СШ № 21 м. Полтави¹⁸⁴. А учні шкіл № 8 та № 9 м. Знам'янки Кіровоградської обл. виготовили в шкільних майстернях у 1944 р. 270 столів і лавок для навчальних занять¹⁸⁵.

Діти й підлітки стали активними учасниками відродження зелених насаджень населених пунктів. Так, навесні 1944 р. чернігівські школярі посадили в місті 10 тис. декоративних дерев і кущів, відновили сквер на площі Куйбишева¹⁸⁶. Навесні 1945 р. учні 25-ї чоловічої середньої школи м. Києва взяли шефство над парковою зоною Володимирської гірки, впорядковували її і провели підсадку дерев. Вони звернулися до школярів України із закликом взяти під своє піклування парки й сквери, що мало серед дитячого загалу неабиякий резонанс¹⁸⁷.

Неповнолітні мешканці прифронтових районів брали активну участь у зборі стріляних гарматних й гвинтівочних гільз, що передбачалося спеціальною постановою ДКО від 12 травня 1942 р. та відповідними розпорядженнями на місцях¹⁸⁸. Принагідно зауважимо, що директивні документи не передбачали виконання на місцях заходів щодо уникнення нещасних випадків серед дітей під час проведення цієї роботи. Тому, зрозуміло, випадки дитячих каліцтв і навіть смертей з цієї причини були непоодинокими.

Діти й підлітки стали провідною силою у справі збору вкрай необхідного для промисловості брухту чорних і кольорових металів. Так, лише за 1943/44 навчальний рік українські школярі зібрали понад 46 945 т металобрухту¹⁸⁹. У цій справі особливо відзначились школярі Сталінської обл.

Неповнолітні громадяни здійснювали шефство над військовими шпиталями. Наприклад, у Ворошиловградській обл. ними було зібрано й передано до місцевих шпиталів 1265 ліжок, 18 т овочів та 8661 подарунків для поранених червоноармійців¹⁹⁰. 574 ліжка, 500 одиниць посуду, 1579 книг подарували у 1943/44 навчальному році пораненим військовикам школярі Ленінського району м. Харкова¹⁹¹. “Наше перебування в госпіталі, — писала група поранених бійців ученицям 77-ї школи м. Харкова, — постійно скрашувала майже щоденна присутність піонерок 5, 6, 7 класів, які піклувались про нас, як рідні сестри”¹⁹².

Істотний внесок у зміцнення лікувальної бази військової медицини зробили діти й підлітки, збираючи лікарські рослини. Активно включившись у цю патріотичну справу, учні 16 областей України здали лише 1944 р. в аптеки республіки 92 т лікарських рослин¹⁹³.

Попри відсутність власних доходів неповнолітні не стояли осторонь від такої важливої патріотичної справи, як формування фонду оборони. Школярі республіки перераховували до цього фонду гроші, які були виручені за виконання різноманітних робіт: за допомогу сільгосппідприємствам, зібраний металобрухт, гільзи, лікарські рослини, гриби, ягоди тощо. Поширеним був збір коштів на будівництво танків, літаків та іншого озброєння для Червоної армії. Так, учні Краснокутської середньої школи (Харківщина) виступили з ініціативою спорудження танка “Піонер Краснокутчини” і внесли для цього 20 тис. крб.¹⁹⁴ Учнями Ворошиловградщини було перераховано 363 985 крб. на побудову танкових колон “Комсомол” і “Піонер”¹⁹⁵. Понад 4 млн крб. на будівництво танкової колони і ескадрильї літаків “Комсомол Донбасу” зібрали піонери Сталінської обл.¹⁹⁶

Школярів було втягнуто і в передплату облігацій Третьої державної позики. Так, учні шкіл Ленінського району м. Харкова передплатили у 1943/44 навчальному році облігацій цієї позики на суму 44 845 крб.¹⁹⁷, а учні 123-ї Київської школи — на 11 850 крб.¹⁹⁸ З явно агітаційною метою у піонерській газеті “Юный ленинец” був вміщений лист учениці 1-го класу 135-ї школи м. Києва Г. Негоди, в якому, зокрема, говорилося: “Мій тато... уже давно на фронті і дуже добре б’є фашистів. Щоб тато швидше повернувся додому, я вирішила також допомогти фронту і купила облігацію воєнної позики на 50 крб. Хай у бойовому літаку, який полетить на фронт, буде і мій гвинтик”¹⁹⁹.

Уже з перших днів війни розгорнувся суто дитячий за складом і формами організації патріотичний рух юних громадян, відомий в історії як тимурівський*. Уже в липні 1941 р. на Сумщині було організовано 346 тимурівських команд, зокрема, в м. Суми — 112, у Синівському районі — 45, у Хотенському — 35²⁰⁰. Лідерство ж у тимурівському русі на початковому етапі війни належало київським школярам. Тогочасна преса буквально рясніла повідомленнями про справи тимурівців, і тут, зрозуміло, не обійшлося без певної міфотворчості.

На вищий рівень піднявся тимурівський рух у постокупаційний період. Так, 1230 школярів Дніпропетровщини, об’єднаних у 193 тимурівські команди, опікувалися 2200 сім’ями військовослужбовців та інвалідів-фронтовиків. Тимурівці Сталінської обл. здійснювали шефство над 2376 родинами військовиків²⁰¹. Тимурівський рух при всій його заорганізованості з боку піонерсько-комсомольських структур та значній заідеологізованості став яскравим виявом дитячого патріотизму, багато в чому унікальною формою практичної діяльності юних громадян у суворі воєнні роки.

Трагедія сирітства

Одним із найтяжчих наслідків німецько-радянської війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Масштаби цього аномального соціального явища були вражаючими, а його джерелами і чинниками стали різні обставини воєнної доби. Звичайно ж, діти ставали сиротами і напівсиротами насамперед через загибель їхніх батьків на фронті, під час бомбардувань та артилерійських обстрілів, у період окупації, смерті від голоду чи хвороб тощо. Поряд з фізичними сиротами незмірно зросла чисельність соціальних. Адже чимало безпритульних були позбавлені родинного затишку через матеріальну скруту батьків, які не мали змоги утримувати своїх

* Цей рух названий за іменем героя повісті А. Гайдара “Тимур і його команда”. Тимурівська гра сподобалась дітям своєю подібністю до діяльності дорослих, можливістю задовольнити своє природне прагнення стати корисними суспільству, наявністю практичних результатів, романтичним характером виконуваних справ, широким полем для ініціативи й винахідливості. Головну увагу у своїй діяльності вони приділяли піклуванню про сім’ї фронтовиків та інвалідів: обробляли присадибні ділянки, допомагали збирати врожай, ремонтували житло, доглядали малят.

дітей. Серед них переважали матері-одиначки, які у воєнні роки стали досить численною соціальною категорією. Значна частина дітей втратила зв'язок із своїми батьками через те, що просто загубилися в евакопотягах, колонах біженців. Статус бездоглядних чи безпритульних мали й діти “остарбайтерів” та евакуйованих, проте він мав, як правило, тимчасовий характер. Батьківського піклування на певний час були позбавлені й ті неповнолітні, батьки яких перебували на фронті, в партизанських загонах тощо.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку, долучилася й радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян ставали безпритульними з причин незаконних арештів і ув'язнення чи заслання їхніх батьків як “ворогів народу”. Про це, зокрема, писала у 1989 р. жителька м. Запоріжжя П. Мірошніченко, яка в роки війни була незаконно репресована разом зі своїм чоловіком: “Я втратила своїх дітей у роки сталінських репресій. 22 червня 1944 р., коли нашим дітям Ліді і Віктору було 8 і 6 років, у нас їх забрали... У подальшому вони виховувалися в дитбудинках. Всі ці роки намагаємося з чоловіком їх знайти”²⁰². Не зайве у цьому контексті згадати й сумнозвісний сталінський наказ № 270, виконання якого також обернулося сирітством тисяч дітей*.

Для ілюстрації багатоманіття категорії дітей, які підпадали під означення “сироти”, звернемося до конкретної сумної статистики. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 були круглими сиротами, батьки ж 245 дітей перебували на фронті, 12 — у Німеччині як “остарбайтери”, 22 — в окупованих районах, 55 — відбували покарання у радянських таборах, а місце перебування батьків 16 дітей взагалі не було встановлене²⁰³. Серед виявлених у м. Краматорську на 1945 р. безпритульних немовлят лише 10 фізично осиротіли, інші ж потрапили до цієї категорії через перебування їхніх батьків на фронті (29), у місцях позбавлення волі (17), з причин матеріальної скрути родин чи відсутності одного з батьків (30)²⁰⁴.

Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей і підлітків, які не мали ніякого догляду й навіть даху над головою. Так, у Дніпропетровській обл. на березень 1944 р. на облік було взято 3187 сиріт віком від 2 до 15 р.²⁰⁵ У Полтавській обл. з 1 квітня по 20 грудня 1944 р. було доставлено в дитприймальники-розподільники 1676 неповнолітніх, з них 1537 — безпритульних і 139 — бездоглядних²⁰⁶.

За далеко не повною статистикою в першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було взято на облік 67 тис. сиріт (з них 10,2 тис. безпритульних), а в грудні 1944 р. — уже 125 тис., причому, 21 тис. таких дітей і підлітків не мали притулку²⁰⁷.

Основні напрями партійно-державної політики у сфері допомоги дітям, що втратили батьків, були визначені постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи

* Згідно із сталінським наказом № 270 (16 серпня 1941 р.) червоноармійці, які здавалися противникові в полон, повинні були знищуватися “всіма засобами, як наземними, так і повітряними”.

замучені й розстріляні фашистськими загарбниками”, ухваленою 27 березня 1943 р. Цей директивний документ зобов’язував облвиконкоми рад депутатів трудящих і обкоми партії забезпечити виявлення й облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), якнайшвидше розгорнути мережу дитбудинків та будинків дитини, а також проводити роботу з патрунування цієї категорії неповнолітніх, влаштування під опіку, піклування й усиновлення *. Для керівництва цією роботою указаною постановою створювалася спеціальна комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР М. Бажаном ²⁰⁸. Питання допомоги найзнедоленішій категорії неповнолітніх громадян і в подальший період владні структури тримали під постійним контролем. Однак реалізація передбачених урядовими документами заходів з об’єктивних причин повною мірою забезпечена не була.

Створена згідно з численними партійно-урядовими директивами мережа спеціальних дитустанов (на 1944 р. — 107 дитбудинків з контингентами 9310 вихованців) ²⁰⁹ була абсолютно невідповідною кількості безпритульних дітей, тому спостерігалася їх надзвичайна переповненість. Про це свідчать дані по дитбудинках Харківської обл. станом на 1945 р. Так, у розрахованому на утримання 75 дітей Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у Красноградському ці показники становили відповідно 75 і 125, у Куп’янському — 200 і 300, Харківському 152 і 170. Таке ж становище було і в дитбудинках інших областей УРСР ²¹⁰.

Переважно з об’єктивних причин адміністрація дитустанов не дотримувалася нормативних вимог “Інструкції про санітарний режим дитячих будинків” щодо забезпечення необхідною житловою площею вихованців, а в зимовий період вони, як правило, істотно скорочувалися з метою економії палива.

Досить часто спостерігалася нецільове використання приміщень чи їх сполучення. Через нестачу робочих кімнат та достатніх площ їдалень вихованці дитустанов виконували домашні завдання та споживали їжу в спальних приміщеннях, що створювало значні ризики для погіршення медико-санітарної ситуації ²¹¹. З причин великої скученості дітей, обмеженості площ спалень і браку ліжок у більшості дитбудинків вихованці спали по двоє-троє на одному ліжку чи навіть на підлозі.

Бракувало також приміщень ізоляторів, санпропусків, а в будинках дитини — т. зв. “горщикових”. У документах за результатами перевірок зазначалося, що в кімнатах багатьох дитустанов відсутні віконні квартирки. З цієї причини можливості провітрювати приміщення фактично не було, чим грубо порушувалися нормативні вимоги ²¹².

Через труднощі воєнного часу поточні ремонти дитустанов проводилися не регулярно й не якісно. Обстеження 19 будинків дитини у 1944 р. виявило,

* Патронат — взяття на виховання дітей-сиріт у сім’ю за певну плату згідно з договором з органом опіки; опіка — засіб захисту прав та інтересів сиріт віком до 13 р., піклування — з 14 р.; усиновлення — прийняття усиновлювачем у свою сім’ю особи на правах сина чи доньки, здійснене на підставі рішення суду.

що лише 8 із них були хоч якось відремонтовані. Через нестачу скла багато вікон у дитустановах не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40—50 % закладалися цеглою чи забивалися фанерою. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень, чим негативно впливало на зір вихованців²¹³. Освітлення більшості установ, особливо у сільській місцевості, в темний час доби проводилося гасовими лампами, що не забезпечувало належного його ступеня і створювало неабиякі ризики. До того ж, гасників постійно не вистачало, вони виділялися за спеціальною рознарядкою, яка не відповідала потребам дитустанов.

Проблеми установ для дітей-сиріт значною мірою загострювалися із приходом зими, адже підготовка їхніх приміщень до зимового періоду була незадовільною. Зокрема, герметизація кімнат через нестачу матеріалів проводилася абияк, запаси палива були мізерними. Так, на початок паливного сезону 1944—1945 рр. по дитбудинках Харківської обл. ще не було завезено 3689 скл. м дров (нестача — 69,6 % до потреби), Ворошиловградської — 1330 т вугілля (81,3 %), Сталінської — 3876 т (88,8 %) ²¹⁴. З вказаних причин приміщення дитустанов були надзвичайно холодними і діти спали навіть одягненими.

Досить напруженою була ситуація із забезпеченням дитустанов меблями. Так, у жовтні 1944 р. дефіцит ліжок по дитбудинках Сталінської обл. становив 1108 одиниць (24,8 % до потреби), столів — 879 (78,8 %), стільців — 3676 (89 %) ²¹⁵. У дитустановах Запорізької обл. на 1945 р. не вистачало 1384 ліжка, зокрема, в Мелітопольському дитбудинку, розрахованому на 40 вихованців, було лише 18 ліжок, а в Білозерському, де утримувалося 150 дітей, ліжок не було взагалі. Особливо незадовільною була ситуація із забезпеченням стільцями і столами. З цієї причини вихованці змушені були готувати уроки чи гратися, сидячи на ліжку або навстоячки. Украй мало в розпорядженні дитбудинків було шаф і тумбочок, тому свої особисті речі вихованці зберігали під матрацами, одяг вішали на бильця ліжок ²¹⁶.

Не набагато кращим було забезпечення дітей м'яким інвентарем: на 20 жовтня 1944 р. забезпеченість дитбудинків областей Наддніпрянської і Східної України матрацами становила 43,3, ковдрами — 35, наволочками — 34,3, простирадлами — 32,7 % ²¹⁷. Особливо невтішною виглядала картина із забезпеченням м'яким інвентарем у дитустановах Київської, Дніпропетровської та Сталінської областей. Не були забезпечені вихованці дитустанов й елементарними засобами особистої гігієни. Так, у дитячому будинку № 3 м. Слов'янська Сталінської обл., по суті, зовсім не було рушників, серветок, носових хустинок, мила. У всіх будинках дитини не вистачало пелюшок ²¹⁸. Хронічна нестача постільної білизни спричиняла порушення термінів її зміни. За спостереження органів санітарного нагляду, в деяких дитячих будинках білизна у вихованців мінялася один раз у три тижні, тоді як за нормативними вимогами це мало робитися через кожні 10 днів ²¹⁹.

Через невпорядкованість та відсутність засобів дератизації приміщення дитячих установ буквально кишіли мишами та пацюками. Як засвідчують спогади колишніх вихованців дошкільних дитбудинків та будинків дитини, досить частими були випадки, коли в нічний час пацюки травмували мале-

ньких дітей, обгризаючи їм вуха, носи, пальці рук і ніг. У харчоблоках та спальних приміщеннях було багато тарганів і клопів, засобів боротьби з якими хронічно не вистачало ²²⁰.

Вихованці дитустанов не повністю були забезпечені одягом, взуттям, особливо за зимової пори, тому взимку діти або взагалі не гуляли, або ж носили одяг по черзі. Станом на кінець 1944 р. 47 % вихованців дитбудинків УРСР не мали теплої верхнього одягу, а 48 % — взуття ²²¹. Вихованці дитбудинків Сталінської обл. були забезпечені пальтами лише на 40,5 до потреби, костюмами — 50,2, натільною білизною — 27,8, взуттям — 42,8 % ²²². Часто-густо одяг і взуття не відповідали розмірам дітей.

На харчування одного вихованця спеціального дитбудинку, згідно з нормативними документами, виділялося 7 крб. на день, фактично ж використовувалося лише 2—3 крб., а на вихованця дитустанови звичайного типу призначалося щоденно 4,46 крб., проте насправді пересічно витрачалося в межах 1,20—2,20 крб. ²²³ Уже з поданих цифрових даних ми можемо зробити висновок, що харчове забезпечення вихованців дитбудинків було недостатнім, але для його обґрунтування звернемося до конкретних фактів. У раціоні вихованців багатьох дитбудинків м'ясо, молоко, жири були майже повністю відсутніми. Час був досить скрутним, тому торговельні підприємства не змогли повністю отоварювати фонди харчових продуктів для дитячих будинків. Так, Краснодонський спецдитбудинок у першому кварталі 1944 р. недоодержав 173 кг крупи, 220 кг м'яса, 40 кг цукру. До дитбудинків Полтавської обл. до 15 лютого зовсім не надходило цукру. 5-й Київський дитбудинок замість затребуваних 350 кг хліба насправді одержав лише 174 кг ²²⁴.

Досить поширеною була практика, коли спецдитустановам надходили альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла — рослинна олія, м'яса — яєчний порошок, цукру — печиво, круп — картопля, замість рису та манної крупи — пшоно і бобові тощо ²²⁵. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитустанов включалися соя, дріжджі, рибне борошно, мальтоза. Для харчування вихованців Смілянського будинку дитини у 1945 р. широко використовували лісові ягоди, жолуді та каштани ²²⁶.

З означених причин меню харчування вихованців дитустанов було вкрай малокалорійним, одноманітним, страви були несмачними і, як правило, заправлялися лише олією. Для посилення тези про незадовільне харчування вихованців дитустанов наведемо приклад типового денного меню Сергівського дитбудинку (Полтавщина): сніданок — кисла капуста з цибулею і чай; обід — щі вегетаріанські і каша пшоняна з олією; вечеря — суп з квасолею ²²⁷.

Досить важливим було питання забезпечення малят грудного віку материнським молоком. Для цього в штати будинків дитини вводилися годувальниці, кожна з яких обслуговувала двох немовлят ²²⁸. У зв'язку з нестачею цих специфічних співробітниць для створення необхідної бази харчування грудних дітей використовувалося донорське материнське молоко, яке надходило з пологових будинків, дитячих консультативних поліклінік і від населення. Так, у серпні 1945 р. при Харківському будинку дитини був організо-

ваний донорський пункт материнського молока, що складався з 10 ліжок. Лише за один квартал тут було одержано 250 л донорського молока ²²⁹. Однак у цілому забезпечення немовлят з контингентів будинку дитини материнським молоком було недостатнім. Це мало негативні наслідки для фізичного розвитку та здоров'я малюків.

Подекуди мало місце застосування антипедагогічних засобів впливу до вихованців. У документах можна знайти чимало фактів такого роду, але наведемо лише кілька. Так, вихователька Ворошиловградського дитбудинку № 2 за незначні провини позбавляла вихованців їжі, директор Рокитнянського дитбудинку (Київщина) змушував винних на колінах у присутності всіх дітей просити вибачення ²³⁰. Ще далі у своїх антипедагогічних діях зайшов завпед Миколайпільського дитбудинку Ратушний, який застосовував до вихованців засоби фізичного впливу та роздягненими замикав на цілу ніч у коморі ²³¹. Витончені методи знущання над дітьми за їхні найменші провини масово застосовували й вихователі Київського № 13 ²³² та Григорівського (Запорізької обл.) дитбудинків. Директор Путивльського дитбудинку перетворив одну з вихованок у свою дімпрацівницю, а очільник Київської дитустанови № 5 займався розтлінням своїх вихованок ²³³. На щастя, вказані факти не набули системного характеру.

Тяжкі наслідки війни

Війна мала для нашого народу надзвичайно тяжкі соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки. Особливо відчутно вони зачепили наймолодшу частину українського соціуму — неповнолітніх громадян.

Катастрофічно погіршилися демографічні показники в Україні: це було цілком природним страхітливим супутником війни. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що спричинювалося, насамперед, масовою загибеллю дітородного населення, руйнацією пологових будинків, відсутністю елементарних побутових умов.

В Україні за 1944 р. народилося 580 тис. дітей — це становило всього 53 % до показника народжуваності передвоєнного 1940 р. ²³⁴ У першому півріччі 1945 р. на території однієї з найбільших в Україні Харківській обл. народилося лише 12 993 дітей ²³⁵. У 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності і смертності) становив по республіці 1,89, та у воєнному 1944 р. він знизився до 1,25 ²³⁶. Отже, генофонд України був істотно підірваний.

Ситуацію ускладнювала й катастрофічна нестача пологових будинків. У 1944 р. стаціонарними пологовими установами було охоплено лише 58 % породіль міста і 21 % — села, до війни ж ці показники становили відповідно 88 % і 58 % (на кінець війни в селах УРСР функціонувало лише 717 пологових будинків — 23,7 % їхньої довоєнної чисельності) ²³⁷. Усе це мало вкрай негативні наслідки для новонароджених, спричиняючи їх масові захворювання й високий рівень смертності. Так, 4906 породіль Харківщини, або 35,4 %, у 1945 р. народили без будь-якої допомоги чи нагляду медичних працівників, що створило ситуацію великого ризику для новонароджених. Багато дітей виявились недоношеними, 28,4 % з них — померло ²³⁸.

Діти й підлітки стали учасниками міграційних процесів, потерпали від негараздів переселенського життя, переживали значний психологічний дискомфорт, пов'язаний з відірваністю від їхньої маленької батьківщини і труднощами адаптації до нового місця проживання. Так, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р., відбувалося взаємне переселення українців і поляків відповідно в Україну та Польщу. Перші переселені з польської території родини з'явилися в областях Східної України у листопаді 1944 р., а станом на 1 лютого 1945 р. сюди прибула вже 13 301 сім'я (46 023 особи). Шлях мігрантів на Схід супроводжувався неймовірними труднощами, від яких найбільше потерпали неповнолітні. Лише в одному з переселенських потягів, що прямував з Волині на Наддніпрянщину у грудні 1944 р., від голоду й холоду загинуло 8 немовлят. Прибувши на визначене місце, переселенці залишалися, по суті, наодинці зі своїми нелегкими проблемами, відчуваючи гострий дефіцит буквально всіх засобів життєзабезпечення: житла, їжі, одягу, взуття, палива тощо. З причин відсутності одягу і взуття на Дніпропетровщині у Синельниківському районі не відвідувало школу 50 дітей-переселенців, а в Перещепинському — 59²³⁹.

У 1944—1945 рр. на Україну зі східних областей СРСР та німецького Райху поверталися реєвакуйовані діти. Упродовж кількох років вони знаходилися далеко від рідної землі, де були здебільшого відірвані від своїх родин. Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто й знекровленими, фізично та психічно травмованими прибували діти й підлітки з німецьких концтаборів. Так, у березні 1945 р. 250 таких дітей доставили до м. Києва. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а в багатьох дітей можна було бачити численні сліди від уколів та ... хірургічних операцій²⁴⁰.

Воєнна пора негативно вплинула й на шкільне навчання дітей та підлітків. Одним з її наслідків була різновікова структура шкільних класів, велика кількість у них так званих учнів-переростків. Для прикладу приведемо дані про віковий склад учнів 1—7 класів шкіл Сталінської обл. на кінець 1944/45 навчального року, які засвідчують, що переважна більшість учнів шкіл цієї області була набагато старшою нормативного віку, встановленого для конкретного класу. Так, у 1-х класах навчалось 49 814 учнів-переростків із 79 506 за списковим складом (63 %), у 2-х — відповідно 40 541 з 49 249 (82 %), у 3-х — 32 548 з 37 863 (86 %), у 4-х — 27 357 з 29 888 (91,5 %), у 5-х 27 360 з 23 501 (96 %), у 6-х 20 033 з 21 066 (95 %), у 7-х 10 833 з 11 188 (97 %)²⁴¹. Звертає на себе увагу закономірність, що відсоток учнів-переростків послідовно зростає в кожному наступному класі. Подібна картина спостерігалася в усіх школах УРСР.

Шкільні приміщення були надзвичайно холодними, тому зимової пори учням доводилось навчатися у пальтах і шапках. Взимку 1944/45 навчального року через відсутність палива повністю припинили свою роботу чимало шкіл Сталінської і Ворошиловградської обл.²⁴² З цих причин призупинявся навчальний процес і в загальноосвітніх закладах інших регіонів.

Незважаючи на досить широкомасштабні заходи владних структур, спрямовані на впровадження загальної обов'язкової освіти, по суті забезпечити її в силу низки об'єктивних причин не вдалося. Для ілюстрації зверне-

мося до зведених даних про навчання неповнолітніх громадян по 16-ти областях України та м. Києву на 1945 р. Тоді понад 243 980 дітей і підлітків шкільного віку не були охоплені навчанням, це становило 9,15 %. При цьому у містах не навчалася 6,5 % шкільного віку, то на селі ця невтішна цифра сягнула за 10 %. Особливо незадовільними були ці показники серед 12—15-річних підлітків: 123 635 (13,5 %) з них не навчалася²⁴³. Досить значним був відсів учнів зі школи, цей показник становив 101 210 учнів. Лише в Дніпропетровській обл. у 1944/45 навчальному році поза школою опинилося 21 тис. дітей і підлітків, які підлягали навчанню²⁴⁴.

Найтяжчим наслідком війни стало справді катастрофічне погіршення стану здоров'я й фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації треба визначити поранення й каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування й хронічне голодування, побутову невлаштованість внаслідок істотного зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства в містах, фактичну відсутність медико-профілактичних заходів з причин майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо. Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, що проводилися, зокрема, у містах Києві та Харкові, було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками 1940 р. втратили у зрості 5 %. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив порівняно з довоєнним часом 10,4—15 %. Відставали у фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку²⁴⁵.

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт. Усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що всі 60 дітей віком до одного року страждають гіпотрофією I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1—2 років було виявлено 118 гіпотрофіків (15 %) ²⁴⁶.

Великого поширення набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську обл. вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. Тоді як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків захворювань, то в березні 1944 р. — вже 3149 випадків ²⁴⁷. Станом на липень 1944 р. в УРСР 2213 дітей хворіли на дифтерію, 24 561 — коклюш, 41 969 — кір, 933 — скарлатину, 250 — дизентерію, 1331 — токсичну диспепсію. Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 м. Києва було виявлено 22 хворих на гонорею ²⁴⁸. Багато дітей були вражені педикульозом. Зокрема, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Ворошиловградської обл. виявлено 8472 педикульозних дітей і підлітків ²⁴⁹. Завошивленість серед учнів шкіл ФЗН і ремісничих училищ м. Києва сягнула на кінець 1944 р. 30 % ²⁵⁰.

Ситуація воєнного часу спричинила поширення захворювань на туберкульоз: на кінець 1943 р. по м. Києву серед неповнолітніх 9—15 років тубінфікованих було 42,1 %, в тому числі активною формою — 28,7 % ²⁵¹.

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Наркомздоров'я вихованців 296 дитбудинків. З 14 980 обстежених дітей у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 — на коклюш, 426 — на грип, 22 — на дизентерію, 19 — на дифтерію, 14 — на скарлатину, 30 — на висипний тиф і 11 — черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а у 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу²⁵².

При цьому зазначимо, що статистичні дані не завжди адекватно відображали справжній рівень дитячої захворюваності. Адже у центрі й на місцях мали місце перекручування фактів і традиційні для радянської звітності приписки. Для прикладу, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як “коліт”²⁵³.

Досить високою була смертність неповнолітніх громадян від захворювань. Так, з 459 дітей, які лікувалися у дитячій лікарні м. Дніпродзержинська в 1945 р., померло 52, — це 11,3 %. Найбільша летальність зафіксована від токсичної диспепсії, туберкульозу, пневмонії та нефриту²⁵⁴. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51 % перевищила довоєнний рівень²⁵⁵.

Війна ще довго продовжувала спричиняти дитяче каліцтво і навіть смертність, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою (свідомо й ситуативно). Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до “техніки” війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та повоєнних років. Так, кілька підлітків з с. Родинка виявили на околицях 4 протитанкових міни і намагалися розрядити одну з них. У результаті вибуху четверо підлітків загинуло, а інших було тяжко поранено. У м. Осипенко (нині Бердянськ) Запорізької обл. від вибуху знайденої на полі гранати було покалічено 12 дітей. 22 дітей загинуло з цих причин у с. Зіньків (Кам'янець-Подільська обл.)²⁵⁶. Такі факти мали майже системний характер. Інколи зловісний потяг до всілякої вибухівки пояснювався і господарськими труднощами: у набоях було чимало сірки, а сірників тоді дуже бракувало й підлітки хотіли допомогти батькам...

Прямим наслідком війни стало й істотне збільшення кількості дітей-інвалідів. Так, лише у Ворошиловградській, Сумській і Харківській обл. було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік. Чимало дітей-інвалідів були безпритульними і просили милостиню. Створені в 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць і віддалено не відповідали соціальним потребам у таких закладах²⁵⁷.

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість явно не спроможна виконувати досить специфічні замовлення на дитячі протези, тому переважна більшість неповносправних дітей не одержувала необхідної допомоги та протезів. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитбудинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали лише 14 постраждалих дітей, це становило 22 % заявленої потреби²⁵⁸.

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси у їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи дітей і

підлітків з невротичними та психічними розладами²⁵⁹. А в одному з матеріалів газети “Правда” за 1942 р. цілком слушно зазначалося таке: “Зруйновані міста і села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька, або замучили матір”²⁶⁰. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили довічний слід у душах неповнолітніх громадян.

Про те, як на свідомості дітей позначилася війна і, зокрема, нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали за розпорядженням радянських органів освіти під загальною рубрикою “Що я пережив в період окупації?” 13-річна учениця 78-ї школи м. Харкова писала, що й досі в її пам’яті трупи повішених мирних людей і часто їй просто не хотілося жити²⁶¹. Досить разуючий факт у своїх хронологічних записках про нацистську окупацію м. Лубни наводить Д. Стріха. Побачивши в руках семирічного Володі * “Буквар” із портретами Леніна і Сталіна, гестапівець замахнувся на хлопчика кинджалом. Пережите потрясіння спричинило трагічні наслідки: пізніше у дитини розвинувся психоз — хлопчик часто безпричинно плакав, кидався по ночах крізь сон, а невдовзі помер²⁶².

Особливо глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах і гетто. Колишній малолітній в’язень Білоцерківського гетто Є. Гулелах, який дивом врятувався від смерті, зазначав, що “страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість”²⁶³.

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 і № 13, де утримувалися колишні малолітні в’язні концтаборів, зазначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервованими, неврівноваженими, страждали від безсоння, часто плакали, кричали вночі тощо.

Посттравматичний синдром **, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонговувався у дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання. На думку відомого лікаря-психіатра С. Матиціної, “давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими в багатьох життєвих ситуаціях”²⁶⁴.

* * *

Як впливає з аналізу згаданих фактів і явищ, становище неповнолітніх громадян у період німецько-радянської війни відзначалося гіркою специфікою, яка зумовлювалася як їхніми віковими особливостями, так і детер-

* Прізвище хлопчика в документі не вказано.

** Цей синдром психологи кваліфікують як “посттравматичний стресовий розлад”. Синдромами ПТСР є: 1) мимовільно-нав’язливе відтворення у пам’яті пережитого; 2) прагнення уникати ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, що нагадує про пережите.

мінованим особливим періодом історії багатоманітним й суперечливим спектром чинників: воєнно-політичних, економічних, соціальних, ідеологічних, морально-психологічних, екзистенційних тощо. Домінуюча трагічність життєдіяльності наймолодших представників українського соціуму воєнної доби синкретично перепліталася з виявами їхнього героїзму, щирого патріотизму та соціальної акселерації. Війна знівечила дитинство мільйонам юних українців, на довгі роки визначила їхні ментальні риси та якість життя.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 29. — Арк. 141.

² Юный пионер. — 1941. — № 51. — 29 июня.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 39.

⁴ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-3858. — Оп. 2. — Спр. 333. — Арк. 164.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 360. — Арк. 5—7.

⁶ Литвинов В.В. Коричневое “ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований — гражданах бывшего СССР: В 3 кн. — К., 2001. — Кн. 2, ч. 2. — С. 225.

⁷ Підраховано за: Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни. — Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000. — С. 198.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 360. — Арк. 1—2.

⁹ Там само. — Арк. 5.

¹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. — К., 1985. — Т. 1. — С. 241.

¹¹ Гриценко М.М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Одесса, 1960. — С. 6, 7.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 4, 5.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 480. — Арк. 76.

¹⁴ На зміну. — 1941. — № 50. — 22 черв.

¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 241, 243.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 480. — Арк. 56.

¹⁷ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. — М., 1994. — Вып. 1. — С. 50.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 112.

¹⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945: Зб. док. і матеріалів. — К., 1977. — С. 50.

²⁰ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. док. і матеріалів. — Дніпропетровськ, 1965. — С. 92.

²¹ Гальчак С. “Східні робітники” з Поділля у Третьюму райху: Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2004. — С. 93.

²² Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 3.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 114.

²⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... — Т. 1. — С. 354.

²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 363.

²⁶ Там само. — Т. 3. — С. 250.

- ²⁷ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945 гг.): 2-е изд. — К., 1968. — С. 149.
- ²⁸ Київський процес: Документи і матеріали. — К., 1995. — С. 148.
- ²⁹ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 304.
- ³⁰ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-1132. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 33.
- ³¹ Литвинов В.В. Цит. праця. — Кн. 1. — С. 19.
- ³² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 351, 352.
- ³³ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1978. — С. 90.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 136.
- ³⁵ ДАДО. — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 12.
- ³⁶ Рева А. Трагедия в Сокольниках. — Х., 2002. — С. 19, 21.
- ³⁷ ДАХО. — Ф. Р-4677. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.
- ³⁸ Литвинов В.В. Цит. праця. — Кн. 3. — С. 29.
- ³⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945... — С. 102.
- ⁴⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944 гг.: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 140.
- ⁴¹ Там само. — Кн. 2. — С. 268.
- ⁴² Пігідо-Правобрежний Ф. “Велика Вітчизняна війна”. — Вінніпег, 1954. — С. 165, 166.
- ⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... — Т. 1. — С. 353.
- ⁴⁴ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1969. — С. 123.
- ⁴⁵ Київський процес... — С. 39, 154.
- ⁴⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны... — С. 171.
- ⁴⁷ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — С. 92.
- ⁴⁸ Одесская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и материалы. — Одесса, 1970. — С. 205—206.
- ⁴⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. док. — К., 1963. — С. 54.
- ⁵⁰ Документи обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. — М., 1945. — Вып. 2. — С. 53, 323.
- ⁵¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 303.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 84, 85, 146.
- ⁵³ Преступные цели — преступные средства... — С. 71.
- ⁵⁴ Там само. — С. 106.
- ⁵⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: июнь 1941—1943 гг.: Сб. док. и материалов. — Харьков, 1965. — С. 84.
- ⁵⁶ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. документів. — К.; Харків, 1944. — С. 32, 36.
- ⁵⁷ Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. док. и материалов. — Донецк, 1969. — С. 110.
- ⁵⁸ Литвинов В. Цит. праця. — Кн. 2, ч. 2. — С. 240.
- ⁵⁹ Безсмертя : Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 182.
- ⁶⁰ Зборовская Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитар. последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции 22—24.04.1946. — М., 1947. — С. 130.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3616. — Арк. 5, 7.

- ⁶² Там само. — Арк. 4, 5.
- ⁶³ Преступные цели — преступные средства... — С. 78, 79.
- ⁶⁴ Там само. — С. 131, 132.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 6.
- ⁶⁶ Коваль М.В. За ґратами “нового порядку” // УІЖ. — 1981. — № 5. — С. 124.
- ⁶⁷ Памяти павших. Великая Отечественная война (1941—1945). — М., 1995. — С. 83.
- ⁶⁸ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні... — С. 94.
- ⁶⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 319.
- ⁷⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 300.
- ⁷¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷² Київський процес... — С. 141.
- ⁷³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 200.
- ⁷⁴ История городов и сел УССР. Одесская область. — К., 1968. — С. 63.
- ⁷⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. — М., 1961. — Т. 7. — С. 675.
- ⁷⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 306. — Арк. 27.
- ⁷⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.): Зб. документів. — Полтава, 1947. — С. 44.
- ⁷⁹ Українське життя (Бориспіль). — 1942. — № 1. — 7 трав.
- ⁸⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 200.
- ⁸¹ Підраховано за: ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 4.
- ⁸² Там само. — Ф. Р-2356. — Оп. 5. — Спр. 7. — Арк. 5, 7.
- ⁸³ Там само. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 18, 19.
- ⁸⁴ Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни: Нові док. і матеріали. — К., 1996. — С. 326.
- ⁸⁵ ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 1.
- ⁸⁶ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-2684. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38.
- ⁸⁷ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 5, 6.
- ⁸⁸ Київський процес... — С. 19—20.
- ⁸⁹ Литвинов В. Цит. праця. — Кн. 2, ч. 1. — С. 88.
- ⁹⁰ Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю // УІЖ. — 1988. — № 6. — С. 85.
- ⁹¹ Першина Т.В. Фашистский геноцид на Украине 1941—1945 гг. — К., 1985. — С. 45.
- ⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 324.
- ⁹³ Зірка. — 1944. — № 8. — 13 трав.
- ⁹⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 18, 19.
- ⁹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 50.
- ⁹⁶ Документы обвиняют... — С. 351.
- ⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 52.
- ⁹⁸ Нюрнбергский процесс... — Т. 7. — С. 246.
- ⁹⁹ Рева А. Цит. праця. — С. 20, 21.
- ¹⁰⁰ Сергійчук В. Цит. праця. — С. 332.
- ¹⁰¹ Безсмертя. Книга пам'яті України... — С. 215.
- ¹⁰² ДАХО. — Ф. Р-4190. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 11.
- ¹⁰³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 186.
- ¹⁰⁴ Сергійчук В. Цит. праця. — С. 333.

- ¹⁰⁵ ЦДАВО. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 358. — Арк. 6—12.
- ¹⁰⁶ Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів — жертв нацизму та спогади. — К., 2001. — С. 419.
- ¹⁰⁷ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979. — С. 28.
- ¹⁰⁸ Гальчак С. Цит. праця. — С. 99.
- ¹⁰⁹ Підраховано за: ДАДО. — Ф. Р-2427. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 19—50.
- ¹¹⁰ Там само. — Ф. Р-2480. — Оп. 1. — Спр. 479. — Арк. 41.
- ¹¹¹ Дані опитування колишніх малолітніх “остарбайтерів” // Особистий архів Г.М. Голиша.
- ¹¹² Цит. за: Пам'ять не згасне. 1941—1945. — К., 2000. — С. 72, 73.
- ¹¹³ Гальчак С. Цит. праця. — С. 187.
- ¹¹⁴ Знамя. — 2005. — № 6. — С. 165.
- ¹¹⁵ Цит. за: Безсмертя. Книга Пам'яті України ... — С. 364, 365.
- ¹¹⁶ Литвинов В. Цит. праця. — Кн. 2, ч. 2. — С. 81, 82.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 82, 83.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 111—113.
- ¹¹⁹ Краль В. Преступления против Европы. — М., 1968. — С. 13.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 3; Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 47.
- ¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 3.
- ¹²² Дзвін (Біла Церква). — 1942. — № 4. — 25 січ.
- ¹²³ “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. — М., 1967. — С. 35.
- ¹²⁴ СС в действии: Документы о преступлениях СС. — М., 1968. — С. 506.
- ¹²⁵ Цит. за: Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі. — К., 1964. — С. 42.
- ¹²⁶ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 19.
- ¹²⁷ ДАПО. — Ф. Р-2298. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8, 8 зв.
- ¹²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2198. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 161 зв.
- ¹²⁹ Там само. — Ф. Р-2362. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 13.
- ¹³⁰ Преступные цели — преступные средства... — С. 74.
- ¹³¹ СС в действии ... — С. 506.
- ¹³² Педагогічний інформаційний бюлетень (Полтава). — 1943. — № 2. — 15 трав.
- ¹³³ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3094. — Арк. 571.
- ¹³⁵ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 18.
- ¹³⁶ Юный ленинец. — 1944. — № 42. — 28 окт.
- ¹³⁷ Голос Полтавщини. — 1942. — № 162. — 18 груд.
- ¹³⁸ ДАДО. — Ф. Р-2280. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8, 8 зв.
- ¹³⁹ Юный ленинец. — 1944. — № 20. — 27 мая.
- ¹⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Чернігівська обл. — К., 1972. — С. 140.
- ¹⁴¹ Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.: Док. Спогади. Статті. — Черкаси, 2000. — С. 60.
- ¹⁴² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1985. — Т. 7. — С. 223, 229, 230.

- ¹⁴³ Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Сб. документов. — М., 1965. — С. 246.
- ¹⁴⁴ Лебединский В.В. Подвиг юных. — М., 1975. — С. 14.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 238. — Арк. 26.
- ¹⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 82, 83.
- ¹⁴⁷ Юный ленинец. — 1944. — № 40. — 15 окт.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 83, 84.
- ¹⁴⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. — К., 1971. — С. 322.
- ¹⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 32. — Арк. 223 зв.
- ¹⁵¹ Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 224.
- ¹⁵² Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1945 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 251.
- ¹⁵³ Безсмертя. Книга Пам'яті України... — С. 393.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 11.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 100. — Арк. 103, 104.
- ¹⁵⁶ Там само. — Спр. 85. — Арк. 57, 77.
- ¹⁵⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька обл. — К., 1970. — С. 183.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5111. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 20—23.
- ¹⁵⁹ Там само. — Ф. П-1132. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 32.
- ¹⁶⁰ Цит. за: Милюха В. Шаги в бессмертие. — Х., 1964. — С. 97.
- ¹⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. — К., 1970. — С. 661.
- ¹⁶² Там само. Харківська обл. — К., 1967. — С. 236.
- ¹⁶³ Юный ленинец. — 1944. — № 21. — 3 июня.
- ¹⁶⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 398, 399.
- ¹⁶⁵ ДАПО. — Ф. П-105. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 2—4.
- ¹⁶⁶ ДАЧО. — Ф. Р-534. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 47.
- ¹⁶⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська обл. — С. 918.
- ¹⁶⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... — Т. 1. — С. 311.
- ¹⁶⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 183.
- ¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 2. — Арк. 36—39.
- ¹⁷¹ ДАХО. — Ф. Р-3858. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 135—137.
- ¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 604. — Арк. 8, 17.
- ¹⁷³ Комсомолец України. — 1941. — № 159. — 8 лип.
- ¹⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 21.
- ¹⁷⁵ Зірка. — 1944. — № 48. — 9 груд.
- ¹⁷⁶ Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // УІЖ. — 1975. — № 5. — С. 102.
- ¹⁷⁷ Там само. — 1944. — № 6. — 10 лют.
- ¹⁷⁸ Юный ленинец. — 1944. — № 25. — 8 июля.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 665. — Арк. 75, 75 зв.
- ¹⁸⁰ Там само. — Арк. 140.
- ¹⁸¹ Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. — К., 1987. — С. 145.
- ¹⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 148. — Арк. 21.
- ¹⁸³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 240. — Арк. 58.
- ¹⁸⁴ Зірка. — 1944. — № 12. — 25 берез.

- 185 ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 230. — Арк. 44.
- 186 Юный ленинец. — 1944. — № 3. — 17 июля.
- 187 Там само. — 1945. — № 15. — 6 апр.
- 188 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 236.
- 189 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 21.
- 190 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 284.
- 191 ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- 192 Зірка. — 1944. — № 8. — 22 лют.
- 193 *Вронская Т.В.* Патриотическая деятельность молодежи Украины в прифронтовых районах в период освобождения территории республики от немецко-фашистских оккупантов (1943—1944 гг.) // Общественно-полит. жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. — К., 1988. — С. 139.
- 194 ДАХО. — Ф. Р-4695. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 30.
- 195 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 15. — Арк. 15.
- 196 Там само. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 236. — Арк. 56.
- 197 ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- 198 Зірка. — 1944. — № 29. — 28 жовт.
- 199 Юный ленинец. — 1944. — № 17. — 5 мая.
- 200 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 1. — С. 89.
- 201 ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 236. — Арк. 56.
- 202 *Зинич М.С.* Цит. праця. — Вып. 2. — С. 50.
- 203 ДАХО. — Ф. 4695. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 41.
- 204 ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3671. — Арк. 15.
- 205 ДАДО — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 90.
- 206 ДАПО. — Ф. Р-4085. — Оп. 3. — Спр. 26. — Арк. 210.
- 207 *Вронська Т.В.* В умовах війни. — К., 1995. — С. 7.
- 208 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... — Т. 2. — С. 341, 342.
- 209 *Ярушина А.В.* Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1986. — С. 138.
- 210 ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 151.
- 211 Там само. — Спр. 665. — Арк. 76.
- 212 Там само. — Спр. 878. — Арк. 207.
- 213 Там само. — Спр. 3615. — Арк. 26.
- 214 Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 183.
- 215 Там само. — Арк. 12, 132, 161.
- 216 ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 152, 153.
- 217 Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 180.
- 218 ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 605. — Арк. 12.
- 219 Там само. — Спр. 1097. — Арк. 18—27.
- 220 ДАЧО. — Ф. Р-5549. — Оп. 6. — Спр. 74. — Арк. 5.
- 221 *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — С. 132.
- 222 Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 132, 161.
- 223 ДАДО. — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 88.
- 224 ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 1547. — Арк. 51.
- 225 Там само. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3625. — Арк. 18.

- ²²⁶ Там само. — Арк. 43.
- ²²⁷ ДАПО. — Ф. Р-4298. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 33.
- ²²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3615. — Арк. 17.
- ²²⁹ Там само. — Спр. 3670. — Арк. 108.
- ²³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5067. — Арк. 94.
- ²³¹ Державний архів Запорізької області. — Ф. П-102. — Оп. 1. — Спр. 1102. — Арк. 144.
- ²³² ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Спр. 7281. — Арк. 133.
- ²³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5067. — Арк. 94.
- ²³⁴ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. — 1990. — № 2. — С. 23.
- ²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 83, 83 зв.
- ²³⁶ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Цит. праця. — С. 23.
- ²³⁷ *Каган С.С.* Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // Медико-санитар. последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции 17—19 декабря 1946 г.: В 2 т. — М., 1948. — Т. 1. — С. 23.
- ²³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 83, 83 зв.
- ²³⁹ *Буцько О.В.* Украина — Польша: Миграционные процессы 40-х годов. — К., 1997. — С. 7, 67, 88, 103, 131.
- ²⁴⁰ Юный ленинец. — 1945. — № 14. — 30 марта.
- ²⁴¹ Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 10. — Спр. 8. — Арк. 35, 35 зв.
- ²⁴² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 665. — Арк. 5 зв.
- ²⁴³ Там само. — Ф. Р-582. — Оп. 10. — Спр. 15. — Арк. 3.
- ²⁴⁴ ДАДО. — Ф. П-19. — Оп. 4. — Спр. 226. — Арк. 14.
- ²⁴⁵ *Медведевский Э.С.* Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // Медико-санитар. последствия войны... — Т. 1. — С. 167, 168.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 3615. — Арк. 17.
- ²⁴⁷ *Вронська Т.В.* Цит. праця. — С. 15, 16.
- ²⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 666. — Арк. 21.
- ²⁴⁹ Там само. — Спр. 665. — Арк. 56 зв.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ²⁵¹ Там само. — Спр. 3616. — Арк. 2.
- ²⁵² Там само. — Арк. 11—12.
- ²⁵³ Там само. — Арк. 19.
- ²⁵⁴ Там само. — Спр. 3649. — Арк. 93.
- ²⁵⁵ *Зборовская Ф.И.* Цит. праця. — С. 132.
- ²⁵⁶ Зірка. — 1944. — № 37. — 23 верес.
- ²⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 11. — Спр. 8. — Арк. 5, 6.
- ²⁵⁸ Там само. — Арк. 17.
- ²⁵⁹ *Зборовская Ф.И.* Цит. праця. — С. 142.
- ²⁶⁰ Правда. — 1942. — № 35. — 4 февр.
- ²⁶¹ ДАХО. — Ф. Р-4685. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ²⁶² ДАПО. — Ф. П-105. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 45.
- ²⁶³ *Литвинов В.* Коричневое “ожерелье”. — Кн. 1. — С. 19.
- ²⁶⁴ Там само. — Кн. 3. — С. 36, 126.